

Paleolitik Ciganske jame pri Željnah

Mitja BROADAR

Izvlaček

V članku predstavlja avtor rezultate izkopavanj v Ciganski jami pri Željnah blizu Kočevja na jugu Slovenije. Gre za suhi del večjega jamskega sistema, ki je še vedno vodno aktiven. Med normalnimi jamskimi plastmi je pol metra debela plast naplavljenih ilovice. Izkopavanje ni doseglo jamskega dna, ker globlje plasti, ki so sicer nastale v suhi jami, zdaj ležijo v talni vodi. Spodnja kulturna plast, ki leži pod naplavljenimi ilovico, je zelo skromna, vendar pa nedvomno pripada gravettienu. V zgornji kulturni plasti nad naplavljenimi ilovico je razviti gravettien v poudarjeno mikrolitski obliki. Posebnost zgornje kulturne plasti so v profilih lepo vidni zelo močni krioturbatni premiki.

Že leta 1961, pri prvem ogledu sistema Željnskih jam, ki se nahaja blizu Kočevja, na robu vasi Željne, nas je velik, lepo obokan, proti zahodu odprt vhod Ciganske jame (*sl. 1*) takoj prepričal, da bi bilo tukaj koristno izvesti poskusno izkopavanje. Do tega je prišlo dve leti pozneje. Sondiranje je izpolnilo pričakovanja, ugotovljena je bila paleolitska postaja (Broadar 1964-65, 172). Kljub temu, da je šlo za obetavno novo postajo in da je bila odkrita v razmeroma velikem, takrat še praznem prostoru, je minila vrsta let, preden je bilo mogoče začeti sistematično raziskovanje. Šele leta 1971 je delo steklo in se nadaljevalo (vsako leto približno po mesec dni) do vključno leta 1976.

V začetku nas je nekoliko začudilo, da domačini uporabljajo ime Ciganske jame, torej množinsko obliko. Tik pred vasjo Željne je južno ob cesti opuščeni kamnolom, ki so ga izrabljali po zadnji vojni. Od domačinov smo izvedeli, da so bile pred odprtjem kamnoloma na tem območju tri jame, v katerih so živeli cigani. Množinska oblika imena je bila tako pojasnjena. Ker pa teh jam ni več (ostala je samo ena, v kateri je naše najdišče), smo se odločili, da bomo zanj uporabljali edninsko obliko Ciganska jama.

Sistem Željnskih jam je v pretežnem delu še danes vodno aktiven. Načrt celega sistema so izdelali člani Speleološke sekcije Planinskega društva Železničar iz Ljubljane, objavil pa ga je Novak (1956), ki je jamski sistem tudi na kratko opisal. Del tega sistema, ki ga je tekoča voda že davno zapustila, je tudi Ciganska

Abstract

The results of the author's excavations on the cave site of Ciganska jama at Željne near Kočevje, in the southern part of Slovenia, are presented. The site is located in the dry part of a major cave system, which continues to be hydrographically active. Among normal cave-layers there is a half-metre thick layer of alluvial clay. The excavation did not reach the cave floor, since the lowest layers, though originally deposited in a dry cave, are now submerged in the ground water. The lowest cultural layer situated below the alluvial clay is quite poor, but undoubtedly belongs to the Gravettian. The remains in the upper cultural layer, above the clay, pertain to a developed Gravettian in its emphatically microlithic form. A specific feature of the upper cultural layer is intensive cryoturbation, clearly visible in vertical sections.

jama (*sl.2*)*. Morfološko se Ciganska jama in nadaljevanje do Velike dvorane razlikuje od drugih danes še aktivnih rovov, ki so razmeroma ozki in nizki. Ciganska jama je 15-20 metrov široka in na izkopanem delu se vidi, da se stena z globino še odmika. Pri izkopavanju tudi v globini pod 6 metrov še nismo zadeli na živo skalno dno. Jama je bila torej pred sedimentacijo še znatno večja kakor je danes. Dolinica pred jamo je okrog in okrog obdana s skalnimi stenami. Kaže, da gre za nekdanjo jamsko dvorano z zrušenim stropom. Prvotni vhod je bil torej za gostilno, tam, kjer je vhod v sedanjo dolinico. Vsiljuje se domneva, da je bil potreben za nastanek tega dela Željnskih jam močnejši vodni pretok od sedanjega. Morda je v takratni fazi ta požiralnik odvajal vso vodo iz Kočevske kotline. Ko se je Rinža pretočila v neko drugo, morda že sedanjo strugo, sta si tudi oba potočka, ki sta ostala, izbrala novo pot in nadaljevala zakrasevanje v mnogo manjšem obsegu. Posebna značilnost Željnskih jam so tanki stropovi, kar je poudaril že Novak. Po osušitvi se je začelo propadanje. Domnevamo, da se je zelo zgodaj zrušil strop nad vhodno dvorano in da je tako nastala dolinica pred današnjim vhodom. Številni stropni udori pričajo, da se proces nadaljuje. Okno takoj za vhodom v Cigansko jama je zadnji udor stropa. Starejši domačin je povedal, da se je strop na tem mestu udrl leta 1930.

Skoraj vodoravno dno jame se spušča v blagem pobočju v dno doline pred jamo. Možen je bil torej frontalni izkop. Po zakoličenju kvadratne mreže se je izkopavanje začelo na levi strani jame (če gledamo v jama) nekoliko pred kapom v širini 9 metrov (med

* Vse načrte je narisala A. Vičič-Dolenc.

$y=0.00$ in $y=-9.00$) in dober poldrugi meter pod zgornjim robom pobočja. V isti širini smo kopali dalje meter za metrom, tako da je dno izkopa ostalo vodoravno. Prvi profil pri $x=-3.00$ je bil še nizek in šele pri profilu $x=-1.00$ smo dosegli prelom pobočja v jamsko dno. Pozneje se je izkazalo, da smo imeli kulturno plast v celoti. Pod zgornjo kulturno plastjo je sterilna plast ilovice in vse profile smo kopali do te ilovice. Tako smo napredovali do profila $x=+10.00$, ki smo ga dosegli proti koncu akcije leta 1973. Ker je jamski prostor zelo velik, smo že leta 1971 globlje v jami izkopali dve sondi (2.00 x 2.00), da bi dobili kaj podatkov o velikosti najdišča. Prvo sondo (a) smo izkopali takoj za nasipnim stožcem drugega okna, torej že blizu ovinka ($x=+39.00$ do $x=+41.00$, $y=+4.00$ do $y=+6.00$), kjer je bilo v času paleolitske poselitve že skoraj popolnoma temno. Tudi drugo okno, ki sedaj daje nekaj svetlobe, je postglacialno, saj leži nasipni stožec na sedimentih. V tej sondi ni bilo znakov človekove navzočnosti. Drugo sondo smo izkopali približno 20 metrov za vhodom ($x=+18.00$ do $x=+20.00$, $y=0.00$ do $y=-2.00$). Tukaj je bil rezultat pozitiven. Našli smo drobce kosti, nekaj sileksov in med njimi lepo gravetko (t. 16: 5). Ker so bile najdbe tudi ob levem podolžnem profilu ($y=-9.00$), smo se odločili izkop razširiti še za tri metre, do $y=-12.00$. Razen tega smo s poskusnim izkopom v globino želeli spoznati tudi globlje plasti. V že odkopani nivo smo izkopali leta 1973 sondo (med $x=+6.00$ in $x=+8.00$ ter $y=-2.00$ do $y=-4.00$). Rezultat je bil pozitiven, saj je bila ugotovljena še ena kulturna plast. Zato smo leta 1974 sicer nadaljevali raziskovanje

zgornje kulturne plasti, obenem pa začeli večje izkopavanje spodnjih plasti. Najprej smo izkopali jarek med $x=-2.00$ in $x=0.00$ ter $y=-3.00$ in $y=-10.00$ do globine $z=-3.70$. V tako dobljeni širini (7 m) smo potem meter za metrom kopali do profila $x=+5.00$. Pri tem drugem izkopu spet nismo prišli do skalnega dna. Zato smo zadnje leto (1976) izkopali še eno globinsko sondo med $x=+0.00$ do $x=+2.00$ in $y=-5.00$ do $y=-9.00$. Do dna nismo prišli, pač pa do talne vode. S sprotnim izmetavanjem vode smo dosegli globino $z=-5.40$. Ko smo videh, da nas bo voda dokončno zalila, smo poskusili z železnim drogom doseči dno, toda tudi 70 centimetrov globlje v globini $z=-6.10$ skalnega dna še ni. Izkopavanje zgornje kulturne plasti smo zaključili s profilom $x=+13.00$.

STRATIGRAFIJA

(sl. 3-8)

V splošnem lahko rečemo, da plasti ležijo vodoravno in so naslednje:

1. humozni kompleks
2. sigasta plast
3. drobnogrušcnata plast
4. naplavljena ilovica
5. gruščnato-ilovnati kompleks.

Humozni kompleks je debelejši, kakor ga v jamah običajno ugotavljamo. Pri osi, torej v sredi jame, preseže ponekod tudi tričetrt metra debeline. Proti steni se tanjša, vendar je še vedno do 40 cm debel. Vsebuje prazgodovinske najdbe in druge sledi življenja, ostanke kurišč, žganino, lege pepela; ponekod se

Sl. 1: Vhod v Cigansko jamo pri Željnah. Foto: C. Narobe.

Abb. 1: Eingang in die Höhle Ciganska jama bei Željnc.

zdi, da gre za nasutje, vmes je pa tudi kamenje in posamezne skale. Zato plasti nismo označili enostavno kot humus, ampak kot humozni kompleks. Takoj ob začetku izkopavanja smo zadeli na prazgodovinske najdbe. Zato je v začetku drugega tedna dela že prišel Franc Leben, da bi ocenil stanje in morda prevzel izkopavanje te plasti. To se mu ni zdelo potrebno in je le naročil, naj ločimo spodnji in zgornji del plasti. Ponovno je prišel leta 1973 in bil navzoč pri izkopu humusnega kompleksa med $x=+6.00$ in $x=+7.00$.

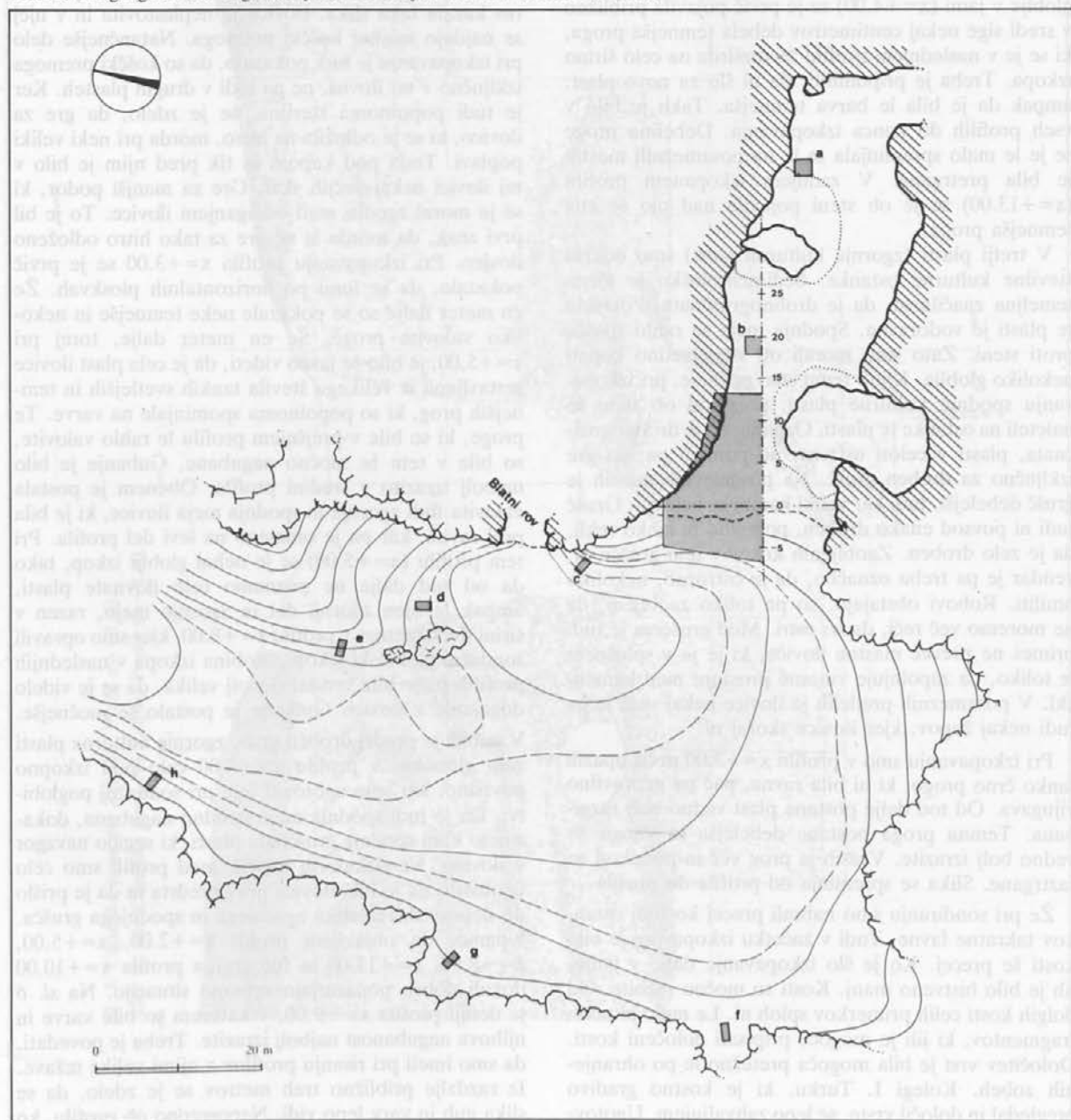
Navedeni vložki so v vsakem profilu drugačni oziroma drugače razvrščeni, tako da ni bilo mogoče ugotoviti kakšne stratigrafske zakonitosti. Tudi delitev na dva dela večinoma ni bila utemeljena. Kar zadeva

keramične ostanke, je treba povedati, da jih je bilo največ v območju kapa. V jami so postali redkejši in že pri izkopu profila $x=+4.00$ je v zapisniku opomba, da keramike skoro ni več. Drugi znaki življenja pa so v profilih vidni do zadnjega izkopanega profila $x=+13.00$.

Siga (plast 2) se je pojavila šele za kapom in je registrirana prvič v profilu $x=+2.00$. Od tod dalje leži na pleistocenskih sedimentih po vsem izkopanem prostoru do profila $x=+13.00$. Ugotovili smo jo tudi v obeh sondah v jami. Značilnost sige v Ciganski jami je njena drobtinčasta struktura. Nikjer ne nastopa v obliki stalagmitne plošče. Delno zlepljenost smo opazili le pri $x=+7.00$ do $x=+8.00$. Toda tudi tukaj ne

Sl. 2: Vhodni del Ciganske jame pri Željnah in dolinica pred njo.

Abb. 2: Eingangsteil der Ciganska jama bei Željne und das kleine Tal davor.

gre za kvaliteto stalagmitne plošče, ampak je drobtinčasta siga zlepljena v posamezne manjše plošče ali grude. Siga je zlepljena sekundarno tudi ob steni, toda tukaj ne samo siga, ampak tudi zgornji del spodaj ležeče drobnogruščnate plasti, kar je posledica zamakanja ob steni. Do tega zlepljenja je prišlo šele, ko so bile plasti že odložene. Druga značilnost je, da ne gre za čisto sigo, ampak je predvsem v spodnjem delu v njej tudi droben grušč. Po vseh opazovanjih in glede na to, da smo dobili v spodnjem delu sige tudi posamezne kremence, lahko trdimo, da se je siga deloma vlezla v prej odloženo gruščnato plast.

Ko se je siga v profilu $x=+2.00$ prvič pojavila, je bila še enotna. V naslednjem profilu je bila kot plast še vedno enotna, vendar pa je v zapisniku ob ugotovitvi, da je svetlosive, skoraj bele barve, še opomba, da je spodnji del bolj siv, zgornji pa bolj bel. Še meter globlje v jami ($x=+4.00$) se je prvič pojavila približno v sredi sige nekaj centimetrov debela temnejša proga, ki se je v naslednjem profilu že razširila na celo širino izkopa. Treba je pripomniti, da ni šlo za novo plast, ampak da je bila le barva temnejša. Tako je bilo v vseh profilih do konca izkopavanja. Debelina proge se je le malo spreminjala in le na posameznih mestih je bila pretrgana. V zadnjem izkopanem profilu ($x=+13.00$) se je ob steni pojavila nad njo še ena temnejša proga.

V tretji plasti (zgornja kulturna plast) smo odkrili številne kulturne ostanke. Sedimentološko je njena temeljna značilnost, da je drobnogruščnata. Površina te plasti je vodoravna. Spodnja meja se rahlo spušča proti steni. Zato smo morali ob steni vedno kopati nekoliko globlje. Kljub temu smo pozneje, pri izkopavanju spodnje kulturne plasti, ponekod ob steni še naleteli na ostanke te plasti. Oznaka, da je drobnogruščnata, plasti v celoti ustreza, ne pomeni pa, da gre izključno za droben grušč. Na posameznih mestih je grušč debelejši, tudi kar veliki kamni se najdejo. Grušč tudi ni povsod enako droben, ponekod bi lahko rekli, da je zelo droben. Zaobljenih kosov v tem grušču ni, vendar je pa treba označbo, da je ostrorob, nekoliko omiliti. Robovi obstajajo, so pa toliko zaobljeni, da ne moremo več reči, da so ostri. Med gruščem je tudi primes ne preveč mastne ilovice, ki je je v splošnem le toliko, da zapolnjuje vmesne prostore med kamenčki. V posameznih predelih je ilovice nekaj več, je pa tudi nekaj žepov, kjer ilovice skoraj ni.

Pri izkopavanju smo v profilu $x=+3.00$ prvič opazili tanko črno progo, ki ni bila ravna, pač pa nepravilno vijugava. Od tod dalje postane plast vedno bolj razgibana. Temna proga postane debelejša in vijuge so vedno bolj izrazite. Včasih je prog več in ponekod so raztrgane. Slika se spreminja od profila do profila.

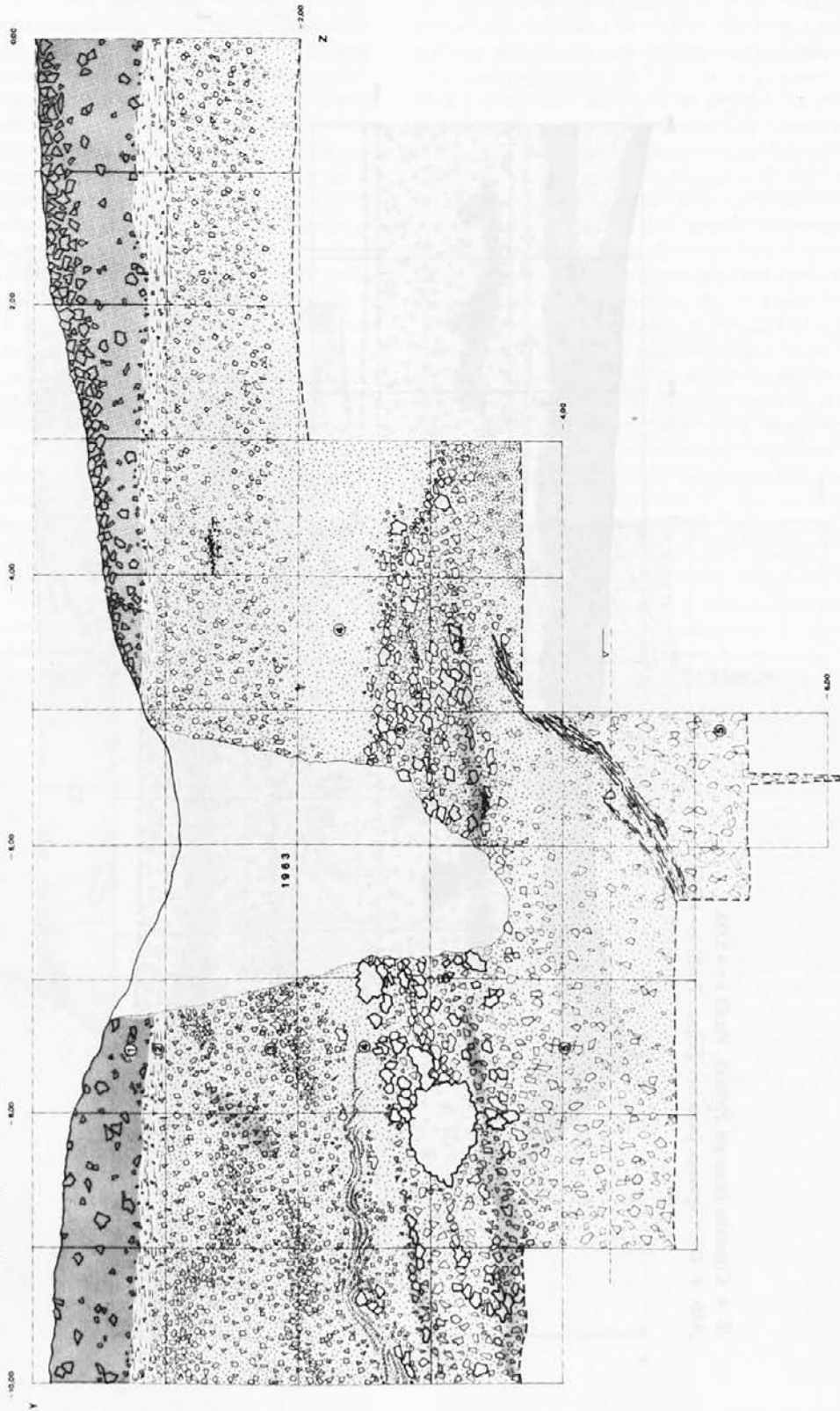
Že pri sondiranju smo nabrali precej kostnih ostankov takratne favne. Tudi v začetku izkopavanja je bilo kosti še precej. Ko je šlo izkopavanje dalje v jamo, jih je bilo bistveno manj. Kostni so močno razbite. Od dolgih kosti celih primerkov sploh ni. Le malo je takih fragmentov, ki jih je mogoče pripisati določeni kosti. Določitev vrst je bila mogoča pretežno le po ohranjenih zobeh. Kolegi I. Turku, ki je kostno gradivo pregledal in določil vrste, se lepo zahvaljujem. Ugotov-

ljenih je 11 vrst: alpski svizec, severni jelen, gozdni jelen, los, ožje nedoločeni bovidi, rjavi medved, volk, kuna, konj, svinja in bober. Najbolj pogost je svizec, sledijo cervidi, med katerimi je najmočneje zastopan severni jelen. Po nekaj primerkov pripada rjavemu medvedu in bovidom, le s po eno najdbo pa so zastopane druge našete vrste. Ognjišča sicer ni bilo nobenega, toda razpršenega oglja je bilo v plasti precej. Za analizo C 14 ga nismo zbrali dovolj, imamo le antrakotomsko analizo, ki jo je opravil dr. A. Šercelj in se mu za to lepo zahvaljujem. Od pregledanih 98 koščkov oglja jih pripada 95 vrsti Pinus, 1 nedoločenemu iglavcu, 1 gabru in 1 jerebiki, ki bi lahko bila alpska vrsta *Sorbus chamaemespilus*.

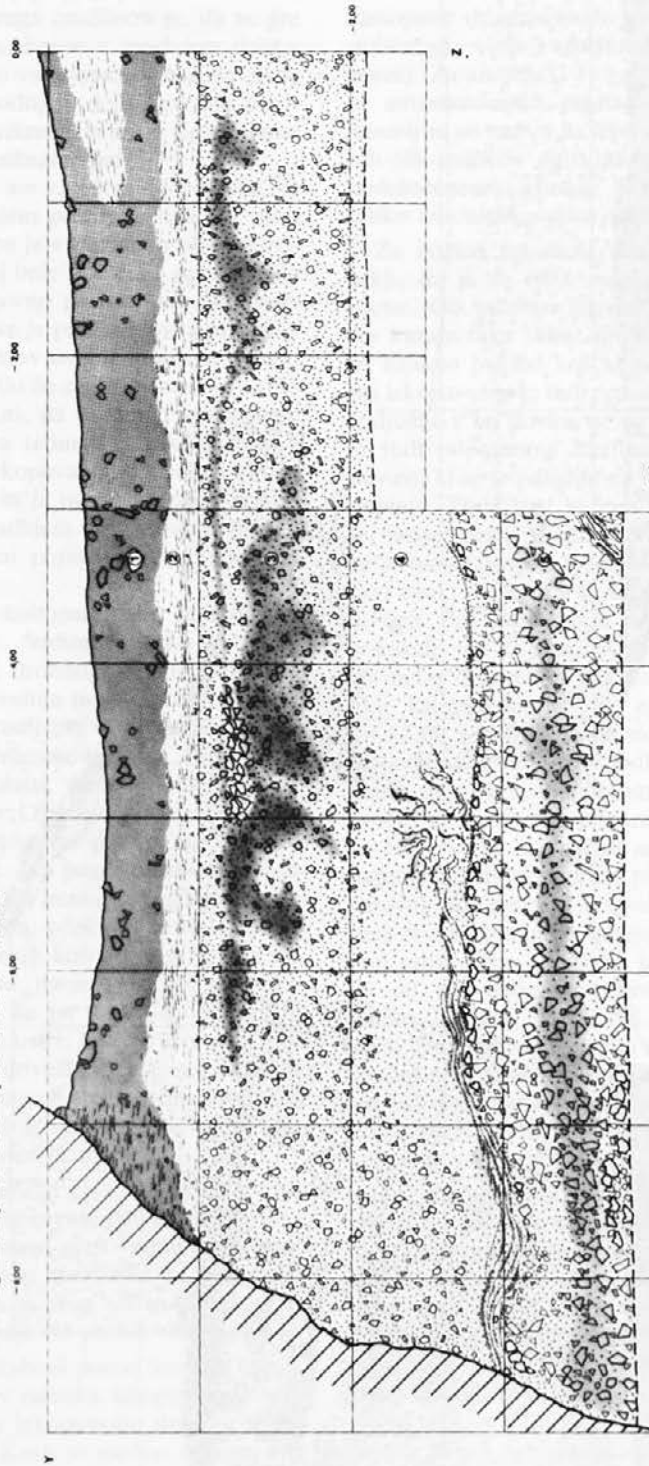
Za ilovico (plast 4) smo v poročilu o sondiranju rekli, da je to čista, neplastovita ilovica svetlorjave barve. Ob začetku izkopavanja se je v prvih profilih res kazala taka slika. Ilovica je neplastovita in v njej se najdejo majhni koščki premoga. Natančnejše delo pri izkopavanju je tudi pokazalo, da so koščki premoga izključno v tej ilovici, ne pa tudi v drugih plasteh. Ker je tudi popolnoma sterilna, se je zdelo, da gre za ilovico, ki se je odložila na hitro, morda pri neki veliki poplavi. Toda pod kapom in tik pred njim je bilo v tej ilovici nekaj večjih skal. Gre za manjši podor, ki se je moral zgoditi med odlaganjem ilovice. To je bil prvi znak, da morda le ne gre za tako hitro odloženo ilovico. Pri izkopavanju profila $x=+3.00$ se je prvič pokazalo, da se lomi po horizontalnih ploskvah. Že en meter dalje so se pokazale neke temnejše in nekoliko valovite proge. Še en meter dalje, torej pri $x=+5.00$, je bilo že jasno videti, da je cela plast ilovice sestavljena iz velikega števila tankih svetlejših in temnejših prog, ki so popolnoma spominjale na varve. Te proge, ki so bile v prejšnjem profilu le rahlo valovite, so bile v tem že močno nagubane. Gubanje je bilo najbolj izrazito v sredini profila. Obenem je postala valovita tudi zgornja in spodnja meja ilovice, ki je bila prej ravna, kar pa je omejeno na levi del profila. Pri tem profilu ($x=+5.00$) se je nehal globlji izkop, tako da od tod dalje ne poznamo cele ilovnate plasti, ampak le njen zgornji del in zgornjo mejo, razen v širini dveh metrov v profilu $x=+8.00$, kjer smo opravili sondažni globinski izkop. Globina izkopa v naslednjih profilih pa je bila vendar dovolj velika, da se je videlo dogajanje v ilovici. Gubanje je postalo še močnejše.

V gubah je prodril droben grušč zgornje kulturne plasti zelo globoko; v profilu $x=+8.00$ celo pod izkopno površino, kar smo ugotovili šele pri sondažni poglobitvi. Da je tudi spodnja meja izredno nagubana, dokazujejo klini spodnje gruščnate plasti, ki segajo navzgor v ilovico. Na nekaterih mestih med profili smo celo ugotovili, da je bila ilovica prav predrta in da je prišlo do neposrednega stika zgornjega in spodnjega grušča. Upamo, da objavljeni profili $x=+2.00$, $x=+5.00$, $x=+8.00$, $x=+13.00$ in fotografija profila $x=+10.00$ dovolj dobro ponazarjajo opisano situacijo. Na sl. 6 je detajl profila $x=+9.00$, v katerem so bile varve in njihova nagubanost najbolj izrazite. Treba je povedati, da smo imeli pri risanju profilov z njimi velike težave. Iz razdalje približno treh metrov se je zdelo, da se slika gub in varv lepo vidi. Neposredno ob profilu, ko

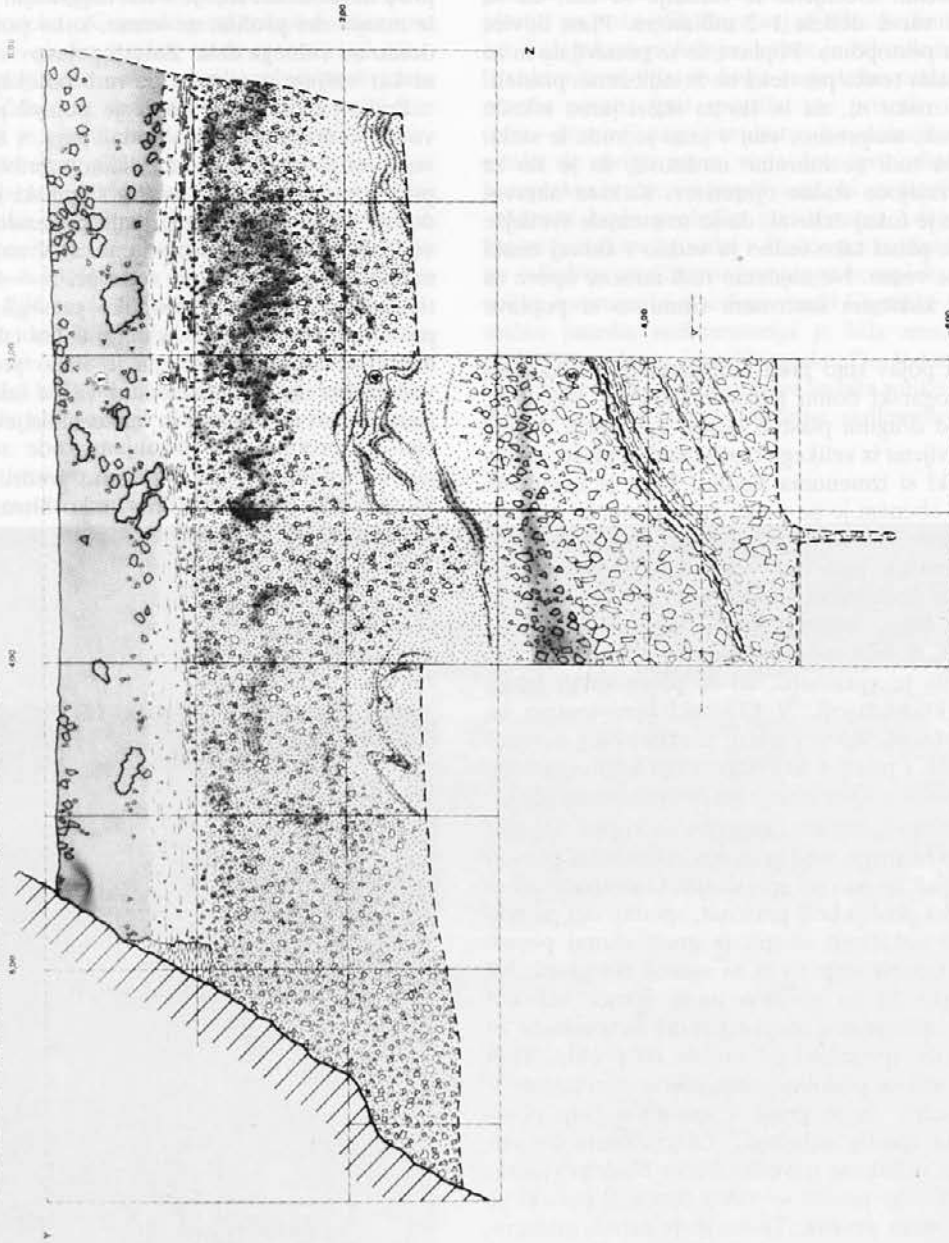
Sl. 3: Ciganska jama pri Željnah. Profil x=+2.00.
 Abb. 3: Die Ciganska jama bei Željne. Profil x=+2.00.

Sl. 4: Ciganska jama pri Željnah. Profil $x=+5.00$.
Abb. 4: Die Ciganska jama bei Željnc. Profil $x=+5.00$.

Sl. 5: Ciganska jama pri Željnah. Profil x=+8.00.
 Abb. 5: Die Ciganska jama bei Željne. Profil x=+8.00.

bi bilo treba izmeriti oblike in lege, pa ni bilo videti nobenih mej, ampak le nekakšno lisasto površino. Narisati nam je uspelo le glavne gube, drobno gubanje v njihovem okviru pa se je izgubilo. Tudi gubanja v svetlejših delih med temnimi gubami ni bilo mogoče posneti. Iz razdalje se vidi, da so posamezne gube sestavljene iz večjega števila varv, nismo pa našli nobenega mesta, kjer bi bile meje tudi od blizu dovolj jasne, da bi jih lahko prešteli. Namera, da bi prešteli, iz koliko varv je cela plast ilovice, seveda ni mogla biti uresničena. Ocenjeno iz razdalje se zdi, da so posamezne varve debele 1–2 milimetra. Plast ilovice je nastajala postopoma. Poplave so se ponavljale in za vsako je ostala tenka prevleka na že odloženih plasteh. Nobenega znaka ni, da bi šlo za skozi jamo tekočo vodo, ampak, nasprotno, vsaj v jami je voda le stala. Izključiti pa tudi ne moremo možnosti, da je šlo za dalj časa trajajočo stalno ojezeritev. Kakšen naravni mehanizem je tukaj deloval, da so se menjale svetlejšje in temnejše plasti tako redno in vedno v skoraj enaki debelini, ne vemo. Ne najdemo tudi nobene opore za presojo, v kakšnem časovnem ritmu so si poplave sledile.

Podoben pojav smo pred leti ugotovili v Šikančevi zijalki v Logarski dolini (Brodar 1964–65, 169–170), kjer je med drugimi plastmi skoraj 1,5 metra debela plast, sestavljena iz velikega števila tankih plasti ilovice in mivke, ki si izmenoma sledijo. Plast je nagubana kot celota, obenem je pa vsaka guba v sebi še posebej drobno nagubana. V Šikančevi zijalki je vsaj do določene mere možno povezati nastanek te plasti z napredovanjem in umikanjem ledenikov Logarske doline in Matkovega kota. Nastanka gub, posebej drobnega gubanja, pa ni bilo mogoče razložiti. Takrat smo le ugotovili, da je vprašanje, ali ta pojav sploh lahko pripišemo krioturbariji. V Ciganski jami imamo izredno priložnost, videti v istem profilu poleg navedenega gubanja v plasti 4 še tipično sliko krioturbarnega gubanja v plasti 3. Oba pojava sta nedvomno različna.

V gruščnato-ilovnatem kompleksu (plast 5) pod čisto ilovico razmerje med gruščem in ilovico ni povsod enako, ampak se močno spreminja. Gledano v celoti je zgornji del profila bolj gruščnat, spodnji del pa bolj ilovnat. Na nekaterih mestih je grušč skoraj popolnoma čist, vendar velja to le za zgornji del plasti. Na drugih mestih je pa obratno in je ilovice več kot grušč. Te spremembe so popolnoma neregularne in jih ni mogoče spremljati od profila do profila. Tudi velikost gruščca se podobno neregularno spreminja. V splošnem velja, da je grušč v zgornjem delu plasti drobnejši in spodaj debelejši. Ta gruščnato-ilovnati kompleks je nekakšne rjavosive barve bledega videza. V zgornjem delu profila je viden temnejši pas, ki se vleče prek vsega profila. Temnejši je zaradi intenzivnejše rjavordečkaste obarvanosti. V tej rdečkasti progi je bila večina najdb spodnje kulturne plasti. Vendar je v zapisniku izkopavanja opozorjeno, da so bile najdbe tudi nad njo in pod njo. Če odštejemo barvo, ki tudi nima jasne meje, pa drugih argumentov za to, da bi šlo morda za posebno plast, ni. V tej progi smo našli veliko drobnih zrn okra in v zapisniku je opazka, da je morda povzročila to obarvanost razdrobljena

okra. Kostni ostanki so bili v plasti redki. Z nekaj primerki je ugotovljen le svizec. Po ena najdba pripada lisici in ožje nedoločljivemu bovidu. V spodnjem delu kompleksa je še en pojav, ki ga je treba omeniti. V profilih $x=+2.00$ in $x=+8.00$, kjer smo šli z izkopom dovolj globoko, vidimo do 10 centimetrov debel pas limonitnih in z manganom obarvanih temnorjavih do skoraj črnih prog. V desnem oglu spodaj smo jih ravno še zadeli tudi v profilu $x=+5.00$ (sl. 4). V bližini osi so najvišje, potem pa strmo padejo in se v loku spustijo proti horizontali. Ker je v teh najglobljih izkopih viden le manjši del profila, ne vemo, kako potekajo levo in desno od vidnega dela. Zaradi pojavov v višjih plasteh se kar vsiljuje domneva, da tudi potekajo valovito.

Pri kopanju v globino se je pojavil problem talne vode. Vedeli smo, da v sosednji jami, v Blatnem rovu, voda stalno stoji. Zato smo lahko v približno isti višini pričakovali talno vodo tudi v Ciganski jami. Ko smo do nje prišli, se je pri merjenju pokazalo, da je višina vode v obeh jamah povsem enaka. V našem merskem sistemu je gladina talne vode pri $z=-4,36$. Ko smo to globino dosegli in nekoliko presegle, je sediment postal blaten, ni pa voda takoj zalila izkopa. V sedimentu je toliko ilovice, da je slabo prepusten in je voda zalila izkop do navedene višine šele preko noči. Zjutraj smo jo izmetali in lahko nadaljevali izkopavanje. S sprotnim izmetavanjem vode smo prišli do globine $z=-5,40$. Tukaj pa smo predrli večjo vodno žilo in voda je pričela vdirati tako hitro, da je nismo več obvladali. Z železnim drogom smo še poskusili

Sl. 6: Ciganska jama pri Željnah. Del profila $x=+9.00$.

Foto: C. Narobe.

Abb. 6: Die Ciganska jama bei Željne.

Teil des Profils $x=+9.00$.

doseči skalno dno jame. Zabili smo ga 70 centimetrov globoko v izkopani nivo in ugotovili, da v globini $z = -6,10$ skalnega dna še ni.

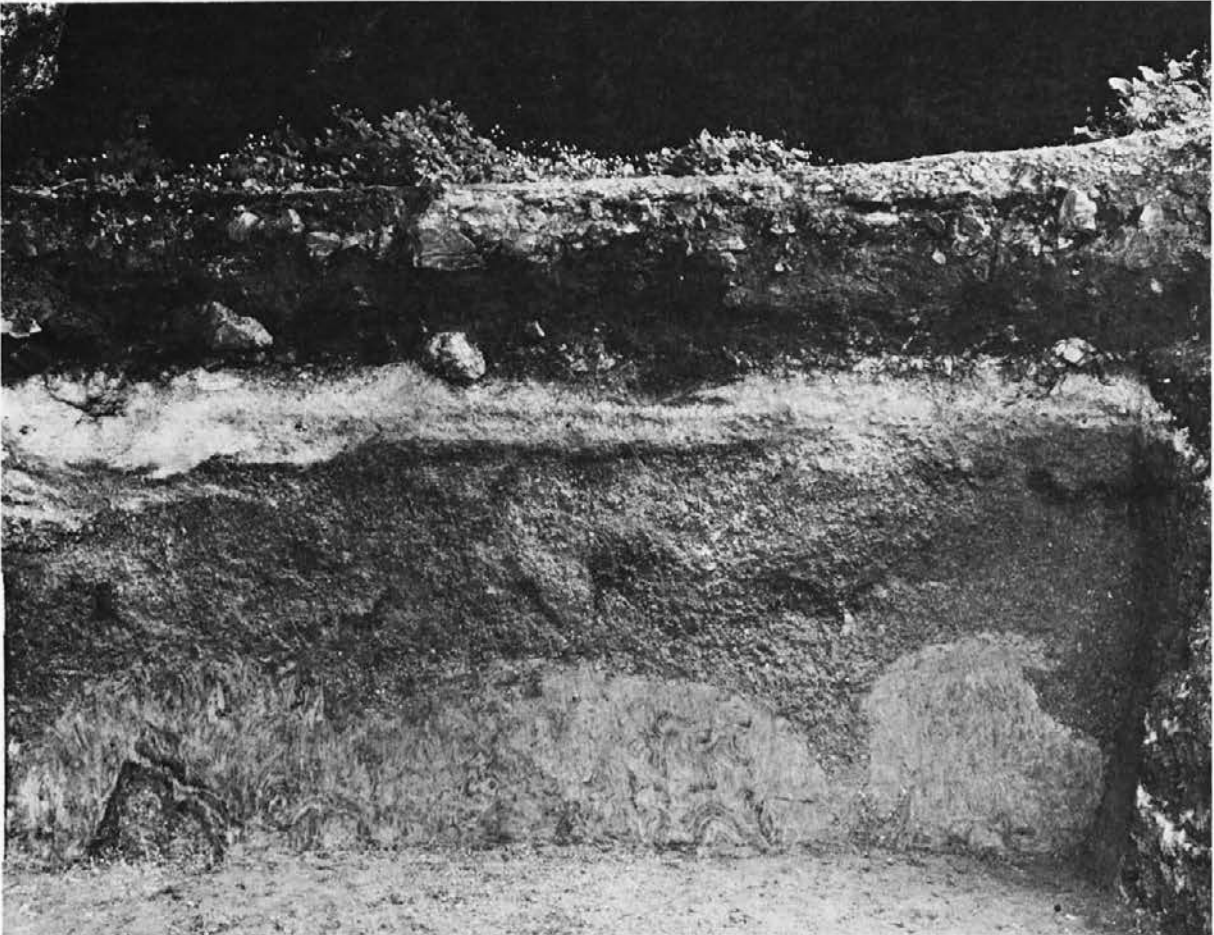
Navedena opažanja kažejo vsaj v grobih obrisih potek dogajanj v jami. V trenutku, ko se je tekoča voda pretočila in zapustila jamo, s čimer je bila geneza jame zaključena, so nastale možnosti za normalno jamsko sedimentacijo. Ker skalnega dna nismo dosegli, sicer ne poznamo najglobljih plasti, toda vsaj za odkopani del gruščnato-ilovnatega kompleksa lahko trdimo, da je nastal v takih razmerah. Tudi sledovi prve navzočnosti človeka v Ciganski jami kažejo na takratno suho stanje in gladino talne vode v večji globini. Nikakor ni izključeno, da so ljudje obiskovali jamo tudi že prej. Zdaj leži velik del teh plasti v vodi, kar pomeni, da se je gladina vode pozneje dvignila. Verjetno so se nekateri globlji rovi spet zaprli in se je morala voda zaradi tega dvigniti, ali pa se je cel jamski sistem tektonsko pogreznil. Sprememba višine vodne gladine je precejšnja. Največja globina, ki smo jo dosegli, je $z = -6,10$. Razlika do današnje gladine talne vode pri $z = -4,36$ znaša 1,74 m. Ta razlika je minimalna. Kolikor je dno še globlje, toliko večja je. Limonitno-manganski pasovi morda označujejo trajnejši nivo talne vode, ki je bil najbrž še višji od današnjega. Plast je morala biti pozneje podvržena močnemu dia-

genetskemu gibanju, da so se ti pasovi raztrgali in prišli v današnji ponekod zelo strm položaj. Toda razen teh pasov v plasti ni videti nobenih znakov krioturbacije. Možno je pa tudi, da so ti pasovi nastali diagenetsko. Če ti pasovi res označujejo nekdanji nivo talne vode, bi pričakovali, da bomo tudi v današnjem nivoju talne vode videli nekaj podobnega. Po odstranitvi vode bi se v profilu morala videti tudi zelo tanka proga. Dejansko pa v profilu po odstranitvi vode ni več mogoče videti, do kam je segala. V zgornjem delu gruščnato-ilovnatega kompleksa s (spodnjo) kulturno plastjo pa poznejših dogajanj ni bilo. Sediment je ostal tak in v takem položaju, kakor je bil odložen. Razmišljanje o tem, kdaj in kako se je talna voda dvigala in morda potem spet spustila, ne privede do kolikor toliko utemeljenega rezultata. Le domneva je, da je prišlo do dviga talne vode šele po odložitvi vsega kompleksa v zvezi s poplavami, ki so sledile.

Morda bodo geološka raziskovanja kdaj ugotovila, kaj se je takrat zgodilo v Kočevski kotlini in zakaj je po odložitvi gruščnato-ilovnatega kompleksa prišlo do velike spremembe v sedimentaciji Ciganske jame. Normalna jamska sedimentacija je bila nenadno ostro prekinjena. Jamo je zalila voda. Do katere višine je segala, ne vemo, vsekakor pa je bila toliko visoka, da je prekrila do takrat odložene sedimente. Nobenih

Sl. 7: Ciganska jama pri Željnah. Profil $x = +10,00$. Foto: C. Narobe.

Abb. 7: Die Ciganska jama bei Željne. Profil $x = +10,00$.

znakov ni, da bi šlo za tekočo vodo, torej za ponovni pretok skozi jamo. Voda je morala biti stoječa ali skoraj stoječa. Ko se je poplava umaknila, je pustila za sabo tanko blatno plast. To se je moralo ponoviti velikokrat, saj je iz teh drobnih plasti nastala skoraj pol metra debela plast ilovice, kar nas navaja na misel, da gre za daljše časovno obdobje. Po drugi strani je tudi v poplavnem obdobju strop razpadal in bi morali biti med ilovico kosi grušča. Toda ilovica je popolnoma čista, iz česar lahko sklepamo, da prav dolgo to obdobje le ni moglo biti. Kakor se je voda nenadoma pojavila, tako se je poplavno obdobje tudi nenadoma končalo in spet se je, morda po prehodnem obdobju gubanja, začela normalna jamska sedimentacija.

Zdi se, da je nastopilo mirno obdobje brez poplav in podorov. Že v začetku tega obdobja je v suho jamo spet začel zahajati človek. Drobnogruščnata plast, ki je zdaj nastajala, vsebuje ostanke teh obiskov od spodaj do vrha. Po odložitvi so se klimatske razmere spet spremenile in nastopilo je izrazito krioturbatno premikanje, ki je močno premešalo predvsem zgornji del plasti in ki se je umirilo že nekoliko pred začetkom nastajanja sigaste plasti. Kakor v mnogih drugih jamah tudi v Ciganski jami sigasta plast zaključuje serijo plestocenskih sedimentov. Ta zaključna siga, ki se mnogokrat imenuje atlantska, čeprav mora biti starejša, je v Ciganski jami s temnejšo proggo jasno razdeljena na dva dela. O bivanju človeka v tem času ni sledu in mora biti progga posledica kakšne kratkotrajne klimatske spremembe.

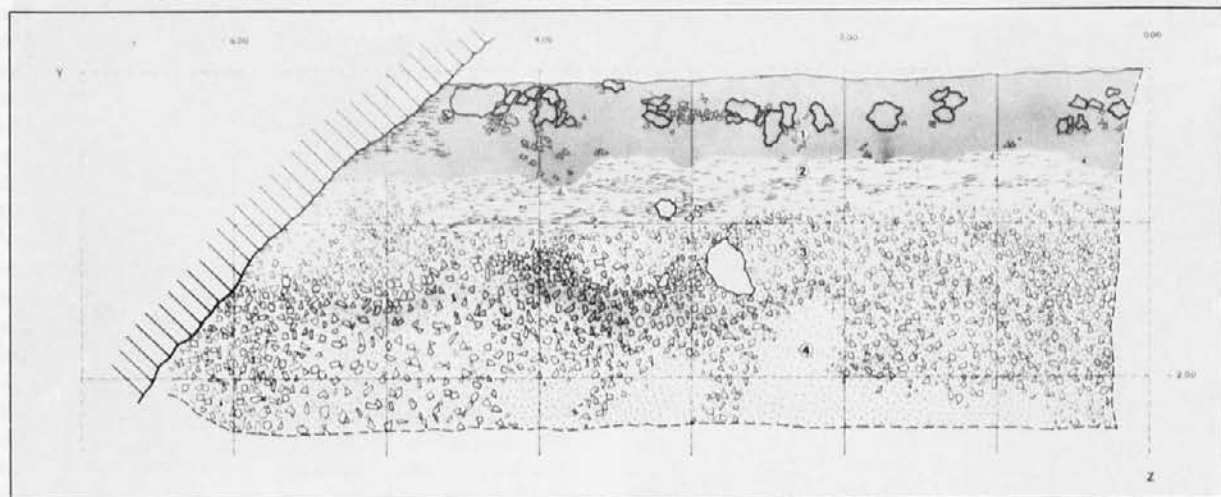
Epigenetske spremembe, ki jih vidimo v plasteh 5, 4 in 3, so vsekakor lahko nastale šele po odložitvi zadevne plasti. Upoštevajoč, da je za take spremembe potreben določen čas, se postavlja vprašanje, ali je po nastanku vsake plasti nastopil presledek v sedimentaciji, v katerem je prišlo do epigenetske spremembe, ali so morda epigenetski procesi tekli istočasno z odlaganjem naslednje plasti, ali pa sta se obe možnosti kombinirali. Najbrž to tudi ni bilo pri vseh treh plasteh enako.

V doslej odkritih plasteh ni znaka, da bi mogle

pripadati interstadialu Potočke zijalke. Da gre za mlajše plasti, potrjuje tudi dejstvo, da jamskega medveda ni, da pa nastopa severni jelen. Če v Ciganski jami sedimenti iz tega interstadiala sploh so, potem ležijo še globlje. Vsaj doslej znani del gruščnato-ilovnatega kompleksa in vse, kar je nad njim do sige, je bilo odloženo v drugi polovici würma. V spodnji kulturni plasti, ki je sicer skromna po številu najdb, je dovolj elementov, da jo uvrstimo v gravettien. Ta kulturna stopnja se pri nas začne z nastopom (ali vsaj kmalu po njem) drugega dela würma, saj vemo, da proti koncu interstadiala Potočke zijalke živi še aurignacien. V doslej znanih profilih ni nikjer diferenciranih sedimentov iz tega časa (izjema je Črni kal, kjer pa ni kulture). Zaradi tega tudi kronološka razvrstitev naših gravettienskih postaj ne more biti dovolj utemeljena postavljena. Iz zgoraj navedenega pa izhaja, da je v profilu Ciganske jame dokumentirana cela vrsta pojavov iz tega časa, ki bi morda lahko pomenili trdnjšo kronološko podlago razvoja würmske poledenitve po interstadialu Potočke zijalke. Zelo je zapeljiva misel, da plasti Ciganske jame pripadajo znanim razvojnim fazam. Plast 5 naj bi pripadala würmu II, plast 4 presledku würm II/III in plast 3 würmu III. Trditi se tega seveda ne da. Nasprotno, zelo dvomljivo je, ali iz take domneve sploh lahko izhajamo, saj se takoj pojavi problem, kako v kronološko shemo uvrstiti poznejše spremembe v plasteh. Neposredna povezava poplav s presledkom würm II/III tudi ni utemeljena, saj takega pojava iz tega časa še ne poznamo. Trenutno se moramo zadovoljiti z dejstvom, da smo vendarle dobili profil, v katerem je močno razčlenjeno obdobje pred koncem poledenitve. Podrobnejša razlaga, ki bi bila zdaj še preveč prepuščena domišljiji, bo možna, ko bodo odkriti še drugi razčlenjeni profili iz tega časa. Če smo za Jamo v Lozi morali ugotoviti, da njen profil nikoli ne bo služil za oporo pri datiranju drugih postaj, je s profilom Ciganske jame prav nasprotno. Na svojo razlago bo moral sicer še počakati, toda nedvomno bo koristil pri spoznavanju tega, kakšen je pravzaprav razvoj drugega dela würma v Sloveniji.

Sl. 8: Ciganska jama pri Željnah. Profil x=+13.00.

Abb. 8: Die Ciganska jama bei Željne. Profil x=+13.00.

KULTURNI OSTANKI

Najstarejšo navzočnost človeka dokazuje drobec ožgane kosti, ki je bil odkrit malo pod današnjim nivojem talne vode. Neposredno nad tem nivojem pa smo našli kar precej ožganih, pa tudi popolnoma kalciniranih kosti. Če bo kdaj mogoče v tej globini pravilno sistematično raziskovati na večjem prostoru, bodo verjetno odkriti tudi kulturni ostanki. Za zdaj se moramo zadovoljiti z ugotovitvijo, da je človek že v tem času jama obiskal oziroma obiskoval.

Spodnja kulturna plast, ki leži skoro pol metra nad prvimi znaki človekove navzočnosti, je bila preiskana na površini 49 m². Že pri izkopavanju smo opazili, da prihaja na dan drugačna sestava materiala, kot smo ga že poznali iz zgornje plasti in ga vidimo tudi v drugih postajah. Značilnost naših gravettenskih postaj je nastopanje svetlosivega marmoriranega kresilnika, ki ga v starejših kulturah ni. Ravno v Ciganski jami smo po poskusnem izkopavanju, pri katerem smo našli 10 predmetov (sedaj vemo, da je bila to zgornja kulturna plast), od katerih jih je bilo 9 iz tega kresilnika, že lahko trdimo, da gre za gravettien, čeprav med najdenimi predmeti ni bilo značilnih tipov. V spodnji kulturni plasti pa tega materiala skoraj ni, saj sta od 114 najdb iz njega le dve (1,7%). Razen posameznih artefaktov in odbitkov, ki so iz drugih, boljših materialov, so vsi iz slabših vrst kremenca, rožencev, tufov, zrnatega kremenca, raznih silikatov itd. Močno prevladuje temna, skoraj črna barva.

Skupno je bilo odkritih 114 sileksov, ki jih lahko razvrstimo takole:

jedra	2
robni odbitki jeder	3
neobdelani odbitki in razbitine	87
ozke kline	9
klinice	2
strgala	1
praskala	1
vbadala	2
vbadalni odbitki	2
zajede	3
gravetirana klinica	1
izrobljena klina	1
Skupaj	114

Od obeh jeder nobeno ni tipično mlajšepaleolitsko jedro, od katerega bi lahko odbijali ozke kline (*t. I: 1*)*. Večje število jeder dokazujejo še trije odbitki od roba jedra, od katerih sta dva iz omenjenega svetlosivega marmoriranega kresilnika. Imeli so torej dve jedri iz tega kvalitetnega materiala in od njiju nedvomno odbijali, toda odbitkov nismo našli. Morda so jim bili zaradi materiala dragoceni in so jih z jedri vred odnesli s seboj. Širokih klin ni, le edino strgalo (*t. I: 4*) je na neposrečno odbiti široki klini. Ozkih klin je 9. Dve sta retuširani po levem robu in parcialno še po desnem (*t. I: 9, 10*). Dve majhni klinici pravih

retuš nimata (*t. I: 11*). Na debelem odbitku trikotnega prereza je edino praskalo (*t. I: 2*), katerega skoraj navpično čelo je izdelano precej grobo. Obe vbadali sta diedrični, kotno nekoliko nenavadno ob bazi (*t. I: 3*), pri drugem gre za ogelno vbadalo na terminalnem delu slabo odbite kline (*t. I: 6*). Dva vbadalna odbitka (*t. I: 8*) dokazujeta, da so v jami delali tudi druga vbadala. Drugim artefaktom se pridružujejo še tri zajede (*t. I: 5*). Pomembno je, da se v skromnem številu artefaktov nahajata tudi dva gravetirana artefakta. Majhna klinica s topim hrbtom je iz kvalitetnega rumenega kresilnika (*t. I: 7*). Tudi izrobljena klina (*t. I: 12*) je iz precej homogenega materiala. Na prvi pogled se zdi, da gre tudi za praskalo na klini, toda po natančnejšem pregledu moramo to misel opustiti. Zelo verjetno ne gre niti za prečno retušo.

Kljub maloštevilnim artefaktom o kulturni pripadnosti gravettien ne more biti dvoma. Pojavlja se vrsta važnih elementov gravettiena, čeprav le v posameznih primerkih. Za presojanje o tem, kateri razvojni stopnji gravettiena pripada oziroma za kakšno kulturno varianto gre, pa ni nikakršnih možnosti. Velika razlika v uporabljenem materialu nedvomno pomeni le to, da spodnja kulturna plast ne more biti neposredno povezana z zgornjo.

Zgornja kulturna plast se razprostira po vsej odkopani površini. Sonda b v jami dokazuje, da so najdbe tudi globlje v jami. Zelo verjetno so najdbe tudi še na drugi strani osi. Jasno je le, da najdbe ob steni proti Blatnemu rovu prenehajo. Kot kulturno plast moramo smatrati celotno plast 3, saj so najdbe povsod v njej. Ker je bila plast s krioturbatnim gibanjem premešana, prvotna lega najdb ni znana, zdi pa se, da je bila zgornja polovica plasti bogatejša. Zaradi mešanja tudi ni bilo mogoče ugotoviti, ali so bile najdbe prvotno morda v dveh ali celo v več ločenih nivojih. Drobcji oglja so bili predvsem v zgornjem delu plasti pogosti, včasih tudi v gnezdih, vendar pravega ognjišča nismo zasledili. Okrog 1400 zabeleženim sileksom je treba prišteti še množico drobnih lusk. Če bi sediment izpirali, bi bilo tega drobiža gotovo še mnogo več. Svetlosiv marmoriran kresilnik, ki je značilen material gravettenske kulture pri nas, so obiskovalci Ciganske jame uporabljali v izjemnem obsegu. V tej plasti je več kot polovica (60%) vseh najdb iz tega materiala. Druge vrste kvalitetnih sileksov so bolj redke. Ostanek je iz slabših vrst kremenca. Kot kulturna ostalina pa so najdbe razdeljene takole:

prodniki in gomolji	7
jedra	23
robni odbitki jeder	34
razbitine	49
neobdelani odbitki	486
rabljeni odbitki	91
široke kline	8
ozke kline	142
klinice	181
koničaste kline	11
pecljate kline	10
prečno retuširane kline	4
strgala	8

* Vse artefakte je narisala D. Knific-Lunder.

praskala	42
praskala z vbadalom	3
jedro z vbadalom	1
vbadala	38
vbadalni odbitki	29
svedri	4
zajede	40
gravetirana orodja	164
razno	15
koščeno orodje	6
Skupaj	1394

Med prodniki in gomolji, ki jih je skupno 7, je cel nepoškodovan prodnik le eden. Drugo so le večji ali manjši deli s korteksom, ki ne kažejo sledov odbijanja. Vseh jeder je v inventarju 23 (*t.* 2: 1–5; 3: 1, 2). Velikih med njimi ni, so le manjša in majhna. Nekatera so tako izrabljena, da so le še ploščati ostanki, nekaj pa je razbitin. Jedra so večinoma nepravilne oblike z dvema smerema odbijanja. Nastopajo pa tudi taka s tremi smermi odbijanja. Pravilna prizmatična jedra (*t.* 3: 3) so tri in vsa zelo majhna. Znano je, da so včasih tudi na jedrih izdelana vbadala, vendar pa pri teh jedrnih vbadalih presoja o tem, ali gre za navadne ali vbadalne odbitke, ni zanesljiva. Iz Ciganske jame imamo dva taka primera (*t.* 2: 4; 3: 2). Število jeder in njihovih ostankov je razmeroma majhno, toda robni odbitki od jeder, ki jih je v inventarju 34 (*t.* 3: 3–10), dokazujejo, da jih je bilo več. Skoraj polovica robnih odbitkov je zelo majhnih, nekaj je pa toliko velikih, da dokazujejo tudi uporabo velikih jeder.

Silekse, ki imajo ostre robove, ne kažejo pa odbojnih ploskev, smo označili kot razbitine. Nastali niso z odbijanjem, ampak so rezultat razbitja jedra. Takih kosov je 49. Kakor v večini postaj, je število neobdelanih odbitkov veliko tudi v Ciganski jami. Naštejemo jih 486. V inventarju je tudi večje število delno retuširanih odbitkov. Retuše ne izdajajo namena priti do določenega orodja, morda pa so nastale pri trenutni uporabi. Vseh teh rabljenih odbitkov, kakor jih imenujemo, je 91.

Širokih klin, ki so v drugih gravettijskih inventarjih dovolj pogoste, v Ciganski jami skoraj ni. Sem smo uvrstili le 8 primerkov, pa še ti niso zelo izraziti (*t.* 4: 1). V posameznih primerih je široka klina uporabljena za izdelavo orodja (npr. vbadalo *t.* 13: 5). Ozkih klin je v inventarju 142 (*t.* 4: 2–11; 5: 1–12). Če upoštevamo, da je tudi mnogo orodij izdelanih iz ozkih klin, se to število še precej poveča. Kakor drugod, je tudi v Ciganski jami večina poškodovanih. Ohranjeni so le večji ali manjši odlomki. Nekaj pa je vendarle ohranjenih tudi celih in nepoškodovanih. Zelo velikih klin ni. Najdaljša meri 8 cm. Ker iz fragmentov, ki prevladujejo, ni mogoče zanesljivo določati dolžine, pravih podatkov o njihovi velikosti nimamo. Lahko navedemo le osebni vtis, da je povprečna velikost nekje pri 4 centimetrih. Velika večina klin ni posebej retuširana, nekatere so retuširane po enem robu, le redke pa po obeh. Omenimo posebej debelo, totalno retuširano klino (*t.* 7: 5). To klino bi brez nadaljnega lahko uvrstili tudi med strgala, lahko bi se pa tudi odločili, da gre za praskalo na klini. Klinic naštejemo v inven-

tarju 181. Kakor pri klinah je tudi tu mnogo fragmentiranih. Mnogo je nerodno odbitih in med njimi so take, ki bi pri nekoliko drugačnem kriteriju že spadale med odbitke. Večinoma so neobdelane. Pet primerov moremo označiti kot koničaste kline (*t.* 6: 7–11). Vse so lepo retuširane. Tudi za klino *t.* 6: 11, ki ima odlomljeno konico, lahko domnevamo, da je šla retuša do konca. Skupina sicer ni številna, vendar pa so artefakti tako izraziti, da je posebna skupina gotovo upravičena. Tudi v Ciganski jami smo poskusili ločiti skupino pecljatih klinic. Deset klinic ima ožji bazalni del in se terminalno razširijo. Od vseh ohranjenih je samo ena koničasta. Nekaj je pa fragmentov, ki so prelomljeni nad razširitvijo. Minimalna obdelava peclja je vidna le pri dveh. Obakrat je peclj tako malo izrazit, da morda sploh ne gre za peclj. Značilen in razmeroma pogost tip mlajšega paleolitika so prečno retuširane kline. V Ciganski jami so samo štiri take kline. Pri dveh (*t.* 7: 1, 2) je terminalna prečna retuša pravokotna na os artefakta. Pri prvem gre za navadno ravno retušo, medtem ko je pri drugem oblika izrazito konkavna. Pri naslednjih dveh (*t.* 7: 3, 4) prečna retuša ni narejena tako, kakor je običajno (odpade terminalni del), ampak nasprotno (retuša je na terminalnem delu in manjka bazalni del). Na obeh gre za ravno poševno retušo.

Strgala v mlajšem paleolitiku nimajo tiste pomembnosti kakor v starejših kulturah. Poleg orodij, ki jih je razvil mlajši paleolitik, se pa vendarle vedno pojavljajo. V Ciganski jami jih naštejemo 8, niso pa zelo izrazita (*t.* 7: 6, 7). Bolj tipični sta le strgali *t.* 7: 8, 9. Prvo ima poškodovan terminalni del in se je morda končalo s konico. Na drugih primerkih, ki smo jih uvrstili med strgala, so robovi bolj ali manj retuširani in so lahko služili kot priložnostna strgala.

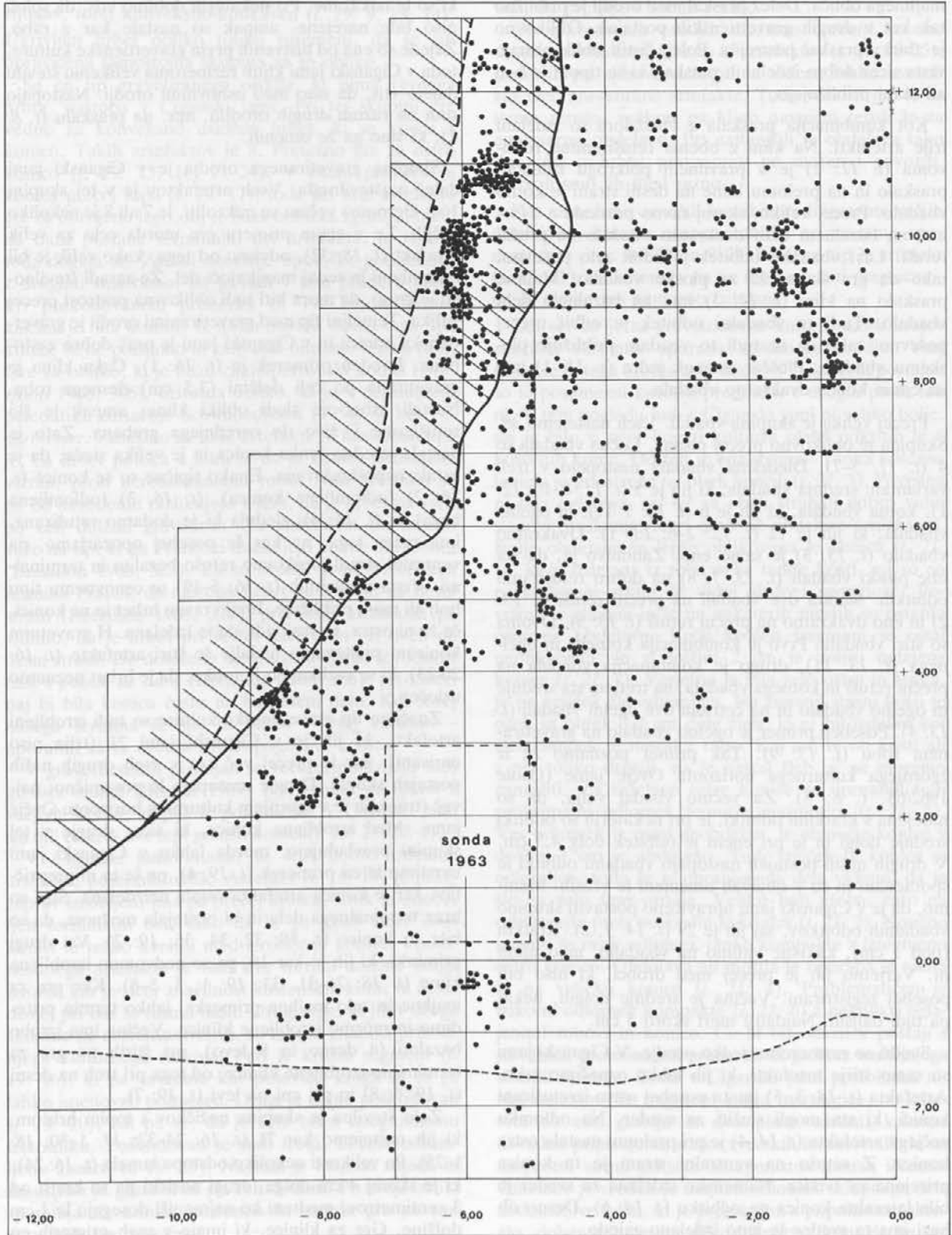
Kakor v drugih gravettijskih postajah, so tudi v Ciganski jami praskala dobro zastopana. Vseh praskal je 42. Od teh je praskal na klini 23. Vsa praskala na klinah so nameščena terminalno z eno samo izjemo, ki ima bazo izdelano v praskalo (*t.* 8: 5). Velik del (14) je na tankih klinah (*t.* 8: 1–9, 11). Tri praskala so na debelih klinah (*t.* 8: 10; 9: 1, 2) in pet jih je na klinah z visokim trikotnim prerezom (*t.* 9: 3, 5, 6). Pri nekaterih je retuširan tudi en rob, medtem ko so tri retuširana na obeh robovih (*t.* 8: 6; 9: 1). Praskalo *t.* 8: 2 pa ima na levem robu dve, na desnem pa eno zajedo. Na bazalnem delu kline, katere osnovna oblika zaradi totalne obdelave ni spoznavna, je krožno praskalo (*t.* 9: 7). Pravega pahljačastega tipa ni. Nanj samo spominjata praskali *t.* 9: 1, 2. Na koničasti klini (*t.* 9: 4) je konica izdelana v mikropaskalo. Od praskal na klini imajo nekatera značilnosti visokega praskala (*t.* 8: 10; 9: 5, 8). K visokim praskalom moramo šteti sicer krožno praskalo (*t.* 9: 10), ki bi ga skoraj lahko označili kot stožčasto praskalo. Namesto točkastega vrha ima kratek osnovni greben, proti kateremu radialno tečejo ozke praskalne retuše. K visokim praskalom spada tudi lepo dvojno praskalo *t.* 9: 9. Dve praskali sta narejeni spodaj in zgoraj na tako kratkem odlomku kline s trikotnim prerezom, da je artefakt širši kot daljši. Obe praskali sta skoraj navpični in zato na risbi predvsem retuše spodnjega pra-

skala niso dobro vidne. Vrsta praskal je na odbitkih. Odbitki so raznovrstni, kar kaže, da niso izbirali kakšne posebne osnovne oblike za izdelavo praskal,

ki so raznovrstna tudi po izdelavi. Štiri zelo skrbno izdelana praskala so na majhnih odbitkih (t. 10: 1-4). Na večjih odbitkih so nekatera izdelana zelo skrbno

Sl. 9: Ciganska jama pri Željnah. Najdbe v zgornji kulturni plasti.

Abb. 9: Die Ciganska jama bei Željne. Funde in der oberen Kulturschicht.

(*t. 10: 5-7*), medtem ko so druga manj izrazita (*t. 10: 9, 10*). Končno je še nekaj primerkov, pri katerih se zdi, da je obstajal namen izdelati praskalo, pa delo ni bilo dokončano ali ni uspelo. Za dva ali tri primerke je uvrstitev med praskala lahko celo sporna. V celi zbirki je samo eno praskalo, ki je bilo izdelano v obliki majhnega obličja. Delež praskal med orodji je približno tak kot v drugih gravettienških postajah. Oblikovno je zbirka praskal pestrejša. Poleg čistih oblik obstaja vrsta sicer dobro izdelanih praskal, ki se tipom le bolj ali manj približujejo.

Kot kombinacija praskala z vbadalom so izdelani trije artefakti. Na klini z obema retuširanimi robovoma (*t. 11: 2*) je v pravilnem polkrogu izdelano praskalo in na prelomu kline na desni strani je kotno vbadalo. Precej veliko, skoraj ravno praskalo *t. 11: 4* ima na bazalnem delu dvakratno vbadalo na prečni retuši. Levi vbadalni odbitek je odbit zelo poševno, tako da gre skoraj že za plosko vbadalo. Majhno praskalo na klini (*t. 11: 3*) ima na bazalnem delu vbadalo. Tudi ta vbadalni odbitek je odbit precej poševno, tako da se tudi to vbadalo približuje ploskemu vbadalu. Ploščat ostanek jedra (*t. 11: 1*) ima na enem koncu dvakratno vbadalo.

Precej velika je skupina vbadal. Vseh naštejemo 38. Skupina je oblikovno precej pisana. Ločna vbadala so 4 (*t. 11: 5-7*). Diedrična vbadala nastopajo v treh variantah: srednja vbadala, ki jih je 5 (*t. 11: 8-10; 12: 1*), kotna vbadala, ki jih je 6 (*t. 12: 7-11*), in ogelna vbadala, ki jih je 12 (*t. 12: 2-6; 13: 1*). Dvakratno vbadalo (*t. 13: 3*) je samo eno. Zanimivo je, da sta obe ploski vbadali (*t. 13: 7, 8*) na dobro retuširanih odbitkih. Sledita dve vbadali na prečni retuši (*t. 13: 2*) in eno dvakratno na prečni retuši (*t. 13: 5*). Dvojna so štiri vbadala. Prvo je kombinacija kotnega in ogelnega (*t. 13: 11*), drugo je kombinacija vbadala na prečni retuši in kotnega vbadala, na tretjem sta srednje in ogelno vbadalo in na četrtem dve ogelni vbadali (*t. 13: 4*). Poseben primer je ogelno vbadalo na gravetiranem robu (*t. 13: 9*). Tak primer poznamo že iz zgornjega kulturnega horizonta Ovčje jame (Osole 1962/63, t. 8: 8). Za večino vbadal velja, da so narejena s kratkimi odbitki, le pri nekaterih so odbitki srednje dolgi in le pri enem je odbitek dolg 4,5 cm. V drugih naših postajah nastopajo vbadalni odbitki le sporadično in so v objavah omenjeni le včasih. Menimo, da je v Ciganski jami upravičeno postaviti skupino vbadalnih odbitkov, saj jih je 29 (*t. 14: 1, 2*). Kratkih (pod 1 cm), kakršne vidimo na vbadalih, med njimi ni. Verjetno jih je precej med drobci, ki niso bili posebej registrirani. Večina je srednje dolgih, nekaj pa tudi daljših. Najdaljši meri skoro 5 cm.

Svedri so razmeroma redko orodje. V Ciganski jami so samo štirje artefakti, ki jih lahko označimo tako. Artefakta (*t. 14: 3, 5*) imata posebej ostro izretuširani konici, ki sta mogli služiti za sveder. Na odlomku večjega artefakta (*t. 14: 4*) je pri prelomu nastala ostra konica. Z retušo na ventralni strani je ta konica prirejena za sveder. Namensko izdelana za sveder je bila lateralna konica na odbitku (*t. 14: 6*). Desno ob bazi ima ta sveder še lepo izdelano zajedo.

Na raznih klinah ter na odbitkih najdemo precej zajed (*t. 14: 7-10; 15: 1-10*). Skupno jih je 40. Pretežno gre za majhne zajede, večjih je le 8. Nekatere so tako plitve, da se komaj odločimo za uvrstitev med zajede. Pojavljajo pa se tudi zelo globoko zajedene. Tudi izdelava ni enotna, od skrbno izdelanih pa do takih, ki so le nakazane. Pri nekaterih dobimo vtis, da sploh niso bile narejene, ampak so nastale kar z rabo. Zajede so ena od bistvenih prvin gravettienške kulture, toda v Ciganski jami kljub razmeroma velikemu številu dajejo vtis, da niso med osnovnimi orodji. Nastopajo tudi na raznih drugih orodjih, npr. na praskalu (*t. 8: 2*), ki smo ga že omenili.

Skupina gravetiranega orodja je v Ciganski jami daleč najštevilnejša. Vseh artefaktov je v tej skupini 164. Ogromna večina so mikroliti, le 7 ali 8 je nekoliko večjih. Le v enem primeru gre morda celo za velik artefakt (*t. 18: 32*), odvisno od tega, kako velik je bil odlomljeni in sedaj manjkajoči del. Že zaradi številnosti je jasno, da mora biti tudi oblikovna pestrost precej velika. Temeljni tip med gravetiranimi orodji je gravettienška konica in v Ciganski jami je prav dobro zastopana. Izreden primer je (*t. 16: 1*). Ozka kline je gravetirana po celi dolžini (3,5 cm) desnega roba. Nastali hrbet ne sledi obliki kline, ampak je šlo retuširanje v živo do osrednjega grebena. Zato je nastala izredno tenka konica in je velika sreča, da je ostala nepoškodovana. Enako tipične so še konice (*t. 16: 2*) (odlomljena konica), (*t. 16: 3*) (odlomljena baza) in (*t. 16: 4*); slednja ki je dodatno retuširana, ima razen tega, na kar še posebej opozarjamo, na ventralni strani ploskovno retušo bazalno in terminalno. Vrsta naslednjih (*t. 16: 5-19*) se osnovnemu tipu bolj ali manj približuje. Imajo raven hrbet in na konici, če že ni ostra, se vsaj vidi, da je izdelana. H gravetnim konicam prištevamo nadalje še štiri artefakte (*t. 16: 20-23*), ki se razlikujejo le toliko, da je hrbet neznatno usločen.

Značilen tip gravettienške kulture so tudi izrobljeni artefakti, ki jih je v Ciganski jami 21 (trije niso narisani), kar je precej več kot v vseh drugih naših postajah skupaj. Druge nastopajo le posamično; največ (trije) jih je v zgornjem kulturnem horizontu Ovčje jame. Med izrobljene konice, ki sicer drugje v tej skupini prevladujejo, morda lahko v Ciganski jami uvrstimo le en primer (*t. 19: 4*), pa še ta ni prepričljiv, ker je konica artefakta ostala neizdelana. Štiri so brez terminalnega dela in bi obstajala možnost, da so bile to konice (*t. 18: 32, 34, 35; 19: 2*). Vsi drugi primerki, ki jih je kar 16, pa so nedvomno izrobljene kline (*t. 18: 26-31, 33; 19: 1, 3, 5-8*). Ker gre za majhne in zelo majhne primerke, lahko termin priredimo in rečemo izrobljene klinice. Večina ima izrobo bazalno (4 desno in 8 levo), pri štirih pa gre za terminalno izrobljene klinice, od tega pri treh na desni (*t. 19: 6, 8*) in pri eni na levi (*t. 19: 7*).

Zelo številna je skupina nožičkov s topim hrbtom, ki jih naštejemo kar 71 (*t. 16: 24-32; 17: 1-30; 18: 1-25*). Po velikosti nekoliko odstopa lamela (*t. 16: 24*), ki je skoraj 4 cm dolga, drugi nožički pa so krajši od 3 centimetrov, medtem ko najmanjši dosega le 1 cm dolžine. Gre za klinice, ki imajo v vseh primerih en

rob v celoti gravetiran. Skupina daje zelo enoten vtis, čeprav se seveda v podrobnostih posamezni primerki razlikujejo med seboj.

Za celo skupino nožičkov s topim hrbtom je značilen raven hrbet. Pri šestih hrbet ni raven, ampak je pri treh konkaven (*t. 19: 10–12*), pri drugih treh pa vijugav, torej konveksno-konkaven (*t. 19: 9, 13, 14*). Ukrivljen hrbet obliko toliko spremeni, da se zdi upravičena samostojna skupina za to obliko.

Še en tip gravetiranega orodja, ki nima ravnega hrba, nastopa v Ciganski jami. Pri tej skupini gre vedno za konveksno usločen hrbet, ki se konča s konico. Takih artefaktov je 8. Pretežno gre za ostro konico (*t. 19: 15, 16, 21–24*). V enem primeru je konica precej topa (*t. 19: 17*), toda pri tem artefaktu gre za obrnjeno lego, saj je baza odbitka zgoraj. Pojav, da baza postane terminalni del artefakta, je redok, toda dogaja se. Zaradi siceršnje tipološke podobnosti z drugimi smatramo, da je tudi v tem primeru tako. Pri poškodovanem primerku (*t. 19: 18*) ni jasno, kakšna je bila konica. Iz naših najdišč doslej tega tipa konice še ne poznamo in zato tudi nimamo imena zanj. Gre za obliko, ki je blizu chatelperronski konici (Brézillon 1968, 306), oziroma obliko, ki jo v najmlajšem paleolitiku označuje Schwabedissen (1954, 8) kot *Federmesser*. Značilno za naše artefakte in navedena tipa je, da hrbet poteka v loku in da je konica potisnjena vstran, proti neretuširanemu robu. Naši artefakti se pa od navedenih razlikujejo v tem, da je hrbet na vseh po celi dolžini gravetiran. Ta značilnost jih močno veže na tip, ki ga Francozi imenujejo *pointe des Cottés* (Brézillon 1968, 323). Za to orodje pravi avtor tega termina Pradel, da nastopa hrbet na levi ali na desni strani (Brézillon 1968, 324), pri naših artefaktih pa vidimo, da je hrbet pri šestih na levi in pri dveh na desni strani. Do določene mere ugotavljamo sorodnost tudi s *pointe de dard* (Brézillon 1968, 205), pri kateri naj bi bila konica često na bazalnem delu. Ker torej našega termina še ni, bi lahko – vsaj začasno – uporabili za ta orodja izraz upognjena konica.

V gravettijskih postajah se večkrat pojavljajo tudi grbaste oblike (Brodar 1987, 17), vendar pa nikoli v večjem številu, ampak le posamično. V Ciganski jami sta bili odkriti dve lepi grbasti konici (*t. 19: 27; 20: 1*).

V Ciganski jami imamo še štiri dobro izdelane artefakte posebnih oblik. Artefakt (*t. 19: 19*) je pravzaprav izrobljen, ima pa precej kratek, širok in odebeljen terminalni del, tako da bi ga kljub sicer ostrim konici le težko uvrstili med izrobljene konice. Posebnost tega artefakta je tudi dve tretjini dolžine dolga izroba, kar je sicer značilnost kostenskih konic in česar doslej pri nas še nismo našli. Drugi trije, ki jih v druge skupine ne moremo uvrstiti, so morda znanilci prihodnjega kulturnega razvoja. Prvi je krožni segment (*t. 19: 26*), ki pa zavzema kar polovico kroga in bi ga lahko imenovali polmeseč. Drugi je delno poškodovan (*t. 19: 20*), zdi pa se, da je zelo blizu iztegnjenemu trikotniku. Poškodovan je tudi tretji, ki ima odlomljeno konico (*t. 19: 25*). Na bazi je majhna zajeda in desni rob je gravetiran po celi dolžini. Po svoji obliki spominja na konico tardenois in morda gre za eno razvojnih faz tega tipa.

Sledi še ena velika skupina orodij. Gre za 28 artefaktov, ki skupnih oblikovnih značilnosti nimajo, so pa nedvomno obdelani z gravetno tehniko (*t. 20: 2–17*). Uporabljene so klinice, ki so nepravilne na razne načine. Hrbet je samo parcialen ali pa je daljši. Kadar je daljši ali pa gre sploh po celi dolžini roba, se večkrat vidi, da prehaja v strmo retušo.

Ob gravetiranih orodjih moramo omeniti še eno skupino artefaktov. Gre za 11 artefaktov (*t. 20: 18–25*), ki bi jih po njihovi velikosti in videzu lahko uvrstili kar med gravetirane artefakte. Toda večkrat gre le za strmo retušo, večkrat pa kljub navpični retuši le za enosmerno obdelavo. Pri najtanjših je obdelava tako fina, da o hrbtu pravzaprav ne moremo govoriti. Uvrstili smo jih med razno.

Kot razno smo označili še nekatere fragmente večjih artefaktov, katerih osnovne oblike ne moremo spoznati (npr. inv. št. 799 in 912). Poseben tip je artefakt (*t. 15: 11*), za katerega pa ne moremo biti prepričani, da je oblika res namerno izdelana.

Zdi se, da je za gravettijsko kulturo naših krajev značilna skromna uporaba koščenega orodja. Vsaj našlo se je tega orodja zelo malo. V nekaterih postajah so le posamezni koščeni predmeti, v drugih pa še teh ni. V tem pogledu tudi v Ciganski jami ni veliko bolje, saj je bilo v sicer bogati kulturni plasti odkritih le 6 koščeneh konic. Od teh je ena dvojna. Tanka koščena lamela je priostrena na obeh koncih (*t. 21: 3*). Površina ni bila oglašena, saj so na obeh straneh dobro vidni sledovi praskanja, torej osnovne obdelave s sileksom. Bolje obdelana in lepše oblikovana je konica (*t. 21: 1*), ki je izdelana iz roba neke tanjše kosti, saj so na poškodovani strani še vidni sledovi spongioze. Površina je glajena in le na nekaterih mestih so ostanki osnovne obdelave. Večji koščen fragment je ostal neoblikovan, le v dolžini 2 cm je dobro oglašena konica (*t. 21: 7*). Verjetno je bila zelo ostrina v tanka, je pa vršiček žal odlomljen. Na zunanji strani kosti je ozek in plitek 3,2 cm dolg žleb, ki ni bil izdelan kot žleb, ampak je nastal z rabo. Kaj naj bi ob kosti ali z njo toliko drgnili, da je nastal žleb, si ne moremo zamisliti. Za izdelavo ostre konice so uporabili tudi proksimalni odlomek femurja marmotice (*t. 21: 5*). Ves odlomek je ostal neobdelan, le območje konice v dolžini 1 cm je obdelano. Tudi vršiček te konice je odlomljen, toda že iz ohranjenega dela vidimo, da je šlo za zelo fino orodje. Veliko bolj groba, zato pa odpornejša proti poškodbam je konica (*t. 21: 2*). Končno imamo še ozek odlomek tanke kompakte z iztegnjeno ostro konico. Obdelava ali morda le uporaba je vidna le na vršičku konice (*t. 21: 4*). Problematičen je trikotni odlomek kompakte (*t. 21: 6*) z nekoliko oglašenimi robovi in konico. Če bi bil odkrit v postaji s številnimi protolitskimi primerki, bi ga brez nadaljnega uvrstili mednje. Toda v Ciganski jami protolitika ni. Naj omenimo še fragment kolka marmotice, na katerem so ena globlja in dve plitvi vdrtini, kakršne navadno pripisujemo stisku zverskih kaninov. Toda na nasprotni strani odtiske antagonistov zaman iščemo. Omembe je vreden še majhen odlomek sklepnega dela nedoločljive kosti, ki je preluknjan s popolnoma okroglo, dober milimeter veliko luknjico. Sum, da ne gre

za naravni pojav, zbuja dejstvo, da se na eni strani luknjica začne tako, da delno prizadene tudi sklepno ploskev.

Od vseh naših postaj gravettienke kulture je po številu odkritih predmetov najbogatejša zgornja kulturna plast Ciganske jame. Zgolj po številu ji je še najbližja Ovčja jama, toda po številu izdelanih artefaktov pa nikakor ne. Predvsem gravetiranih artefaktov je v Ciganski jami več kot v vseh drugih postajah skupaj. Malo je surovine, prodnikov in gomoljev. Zelo malo je tudi jeder. Precej več kot v drugih postajah je robnih odbitkov jeder. V zbirki je veliko število klin. Pravilnih, z vzporednimi robovi in negativni prejšnjih klin, pa med njimi skoraj ni. Tudi nobenega jedra nimamo, ki bi kazalo na tako odbijanje. Tega ne moremo razložiti z uporabo slabega materiala, saj so zvečine uporabljali odlični kresilnik, ki dovoljuje pravilno odbijanje. Zato je treba to dejstvo sprejeti kot značilnost kulture. Očitno je, da jim pravilnejše kline niso bile potrebne. Strgala so zelo nepomemben element, še posebej zaradi svoje neizdelanosti. Nasprotno pa so praskala zastopana dobro in v številnih variantah. Tudi vbadal je precej in kažejo pestro oblikovno sliko. Pač pa je izredno malo kombiniranih orodij, praskalo z vbadalom se pojavi samo trikrat. V splošnem so v naših gravettienkih postajah slabo zastopani svedri in tako je tudi v Ciganski jami. Zelo podobno je tudi s prečno retuširanimi klinami. Za zajede smo že rekli, da jih je sicer precej, da pa vendar njihova vloga ni tako pomembna, kot bi iz števila izhajalo. Nobenega dvoma ne more biti, da so najpomembnejši gravetirani artefakti. Poleg velikega števila, kar pomeni velik odstotni delež v vsem inventarju, jim daje posebno mesto še raznolikost njihovih oblik. Šele bodoče študije bodo morda lahko razkrile, koliko so nekatere oblike le naključne. Pri nekaterih gravetkah bi se morda dalo ugovarjati konici, češ da ni dovolj izrazita. Po drugi strani se morda zdi, da ima konico katera med lamelami. Te nejasnosti so deloma posledica poškodb, deloma pa številnih prehodnih oblik, ki otežujejo razlikovanje. K sreči je dovolj čistih oblik, ki pričajo, da nastopata oba tipa in je lahko do določene mere problematičen le njun številčni odnos. Posebnost Ciganske jame so gotovo izrobe. Ne le zaradi (za naše prilike) velikega števila, ampak še bolj zaradi skoro izključnega nastopanja izrobljenih klin. Izrobljena konica je samo ena, pa še ta ni zelo izrazita. Koščno orodje igra podrejeno vlogo, kar se ujema z drugimi gravettienkimi najdišči pri nas. Podobno je tudi s koščki okre, ki jih najdemo povsod v gravettienku.

Tudi najgloblje odkrite plasti smo prisodili drugemu delu würma. Če je tako, potem moramo tudi prvi ugotovljeni obisk človeka pripisati gravettienku, čeprav kulturnih ostankov nismo našli. Spodnja kulturna plast torej ni najstarejša faza gravettiena, ampak že neka naprednejša. Na tako interpretacijo navaja tudi izrobljena klina iz spodnje kulturne plasti, saj ta tip za začetek gravettiena ni značilen. Opozorili smo na veliko razliko v uporabljenem materialu med obema kulturnima plastema. Morda gre v zgornji kulturni plasti za nove priseljence, ali pa je časovna razlika med

njima vendarle precejšnja. Množina mikrolitskih artefaktov v zgornji kulturni plasti kaže, da gre za že zelo razvit gravettien. Treba je pa opozoriti, da ga čisto na konec poledenitve ne moremo postaviti, saj je moral biti po odložitvi plasti še en mrzel sunek, ki je povzročil krioturbacijo v plasti 3.

V zgornji kulturni plasti Ciganske jame smo registrirali skoro 1400 predmetov. Od tega je skoro 400 obdelanih, torej takih, da jih lahko označimo kot orodje. Ker imamo že za tri druge naše postaje izdelane kumulativne krivulje po metodi Sonneville-Bordes in Perrot (Brodar 1986, 47), smo to storili tudi za Cigansko jamo. Če smo imeli v Ovčji jami (sp. in zg.) in Jami v Lozi kar zadosti artefaktov, da je bilo preseženo minimalno potrebno število, je bilo število artefaktov iz Lukenjske jame precej premajhno. Spodnja kulturna plast Ciganske jame je veliko preskromna, da bi prišla v poštev. Zato pa v zgornji kulturni plasti takih težav ni, saj je minimalno število 100 trikrat preseženo. Med vsemi artefakti smo našli 308 takih, ki ustrezajo tipom v tipološki listi. V spodnji tabeli je navedena levo od imena številka tipa, desno pa število in odstotek od vseh upoštevanih.

1	praskalo na klini	10	3,24
2	atipično praskalo na klini	7	2,27
3	dvojno praskalo	1	0,32
5	praskalo na retuširani klini	5	1,62
8	praskalo na odbitku	9	2,92
9	krožno praskalo	2	0,64
16	oblič	1	0,32
17	praskalo-vbadalo	3	0,97
24	sveder	4	1,30
27	diedrično srednje vbadalo	5	1,62
28	diedrično poševno vbadalo	6	1,95
29	diedrično kotno vbadalo	6	1,95
30	ogelno vbadalo	6	1,95
31	dvojno diedrično vbadalo	1	0,32
32	ločno vbadalo	4	1,30
34	vbadalo ob ravni prečni retuši	2	0,64
41	večkratno vbadalo	5	1,62
44	plosko vbadalo	2	0,64
50	mikrogravetna konica	23	7,46
53	grbasta konica	2	0,64
56	izrobljena konica	1	0,32
57	izrobljena klinica	20	6,50
60	klina z ravno prečno retušo	2	0,64
61	klina s poševno prečno retušo	2	0,64
65	klina z retuširanim robom	6	1,95
66	klina z retuširanimi robovoma	5	1,62
74	zajeda	40	13,00
77	strgalo	8	2,60
83	krožni segment	1	0,32
85	klinica s hrptom	106	34,60
92	razno	13	4,12
	Skupaj	308	100,00

Po teh podatkih je narisana kumulativna krivulja (sl. 10).

Veliko število odkritih sileksov je dajalo upanje, da bo mogoče najti precej odbitkov, ki bi se dali zložiti, kar bi morebiti izdalo kakšno podrobnost o nekdanjem

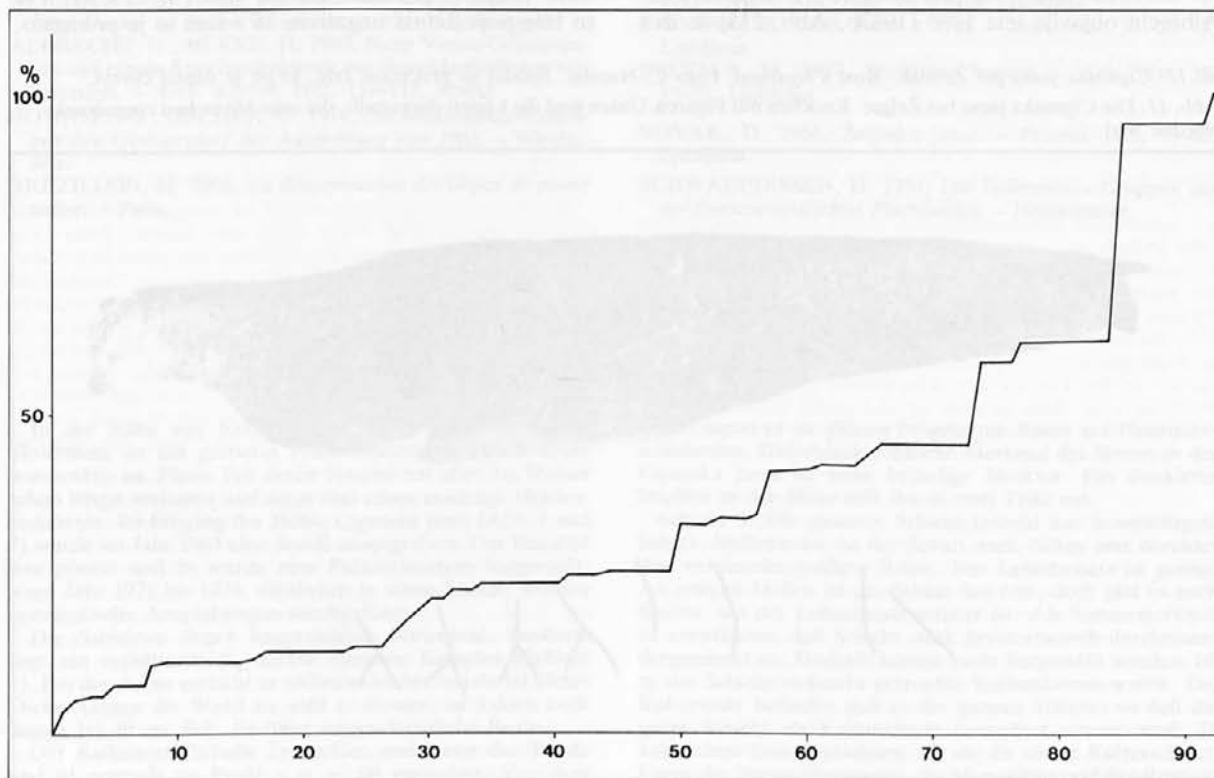
življenju v jami. Po dosedanjih izkušnjah smo vse silekse po barvah razvrstili v večje skupine in potem v okviru teh skupin iskali tiste, ki naj bi bili odbiti od istega jedra, ter med njimi tiste, ki bi se dali zložiti. Rezultat tega dela je deset dvojic, ki jih sestavljajo inv. št. 81+82, 331+332, 349+384, 369+371, 479+481, 653+1413, 1169+1237, 1187+1191, 1229+1396 in 1487+1490. Uspelo nam je torej sestaviti izključno le po dva odbitka, v nobenem primeru pa tri ali več. Razen tega je tudi število teh dvojic precej pod pričakovanji. V Ciganski jami so ljudje uporabljali, v mnogo večji meri kot drugod, svetlosiv marmoriran kresilnik. Če pogledamo cel kup teh odbitkov, je oznaka »svetlosiv« pravilna. Nastopajo pa vmes odbitki od bele do precej temnosive barve. Marmoriranje je različno po jakosti, še bolj pa po vzorcih. Ker vemo, da tudi v posameznih gomoljih variirata barva in vzorec, sledi iz tega, da je določanje tega, kateri odbitki so iz istega jedra, popolnoma nemogoče. Velike skupine okrog 800 sileksov torej ne moremo razdeliti na manjše skupine in ostane skupaj. Tako je ta skupina precej večja kakor, npr., vse najdbe iz Jame v Lozi. Sestavljajo jo predvsem majhni predmeti, kar pomeni, da sistematično iskanje stičnih ploskev skoraj ne pride v poštev in lahko kakšen posamezen primer zložitve najdemo le naključno. Gotovo smo v drugih skupinah kaj prezrli, še bolj gotovo pa je, da je v tej skupini precej odbitkov, ki se zložijo, pa so ostali neugotovljeni. Ugotovljenih deset dvojic torej ne daje realne slike. Če pogledamo, kje so ležali odbitki teh desetih dvojic, vidimo, da označujejo dve delovni

mesti. Prvo je okrog 5 metrov za kapom, drugo pa globlje v jami, dobrih 10 metrov za kapom. Kaj novega iz tega ne zveemo, saj razporeditev vseh najdb (sl. 9) precej bolje kaže na mesta intenzivnejšega dogajanja.

Pri sondiranju leta 1963 je bilo poleg nekaj sileksov, ki so dokazali paleolitsko postajo, odkritih tudi precej kostnih ostankov. Celih kosti ni bilo, ampak le manjši in med njimi redki večji fragmenti. Šele v inštitutu smo pri čiščenju kosti na enem od večjih fragmentov opazili črte, ki so zbudile našo pozornost. Povsod, kjer se najde večja množina kosti, so vmes številne z raznimi odtiski in črtami. Med njimi so tudi črte, ki so zarezane s sileksom in so torej človekovo delo. Take zarezne so pri nas redke. Nastanek vse množice drugih pa razlagamo z naravnimi pojavi. Zaradi pritiskov v sedimentih lahko rob zraven ležečega kamna, zlasti kadar se kost v ilovici zmečka, pusti na kosti sled. Večkrat opazimo v sedimentih diagenetske spremembe in predvidevamo, da jih je bilo še več, kot jih lahko zaznamo. Pri teh gibanjih so sosednji kamni razili površino kosti in pustili različno globoke in široke sledove. Tudi korenine, ki segajo včasih zelo daleč in globoko, lahko s svojim delovanjem (kadar se dotikajo kosti) pustijo sledove. Zelo mnogo je sledov, ki so jih pustili živalski zobje pri obglodavanju kosti. Kadar je zob zdrsnil, je nastala brazda. Črte, ki smo jih opazili na odlomku dolge kosti, najbrž severnega jelena, niso narejene s sileksom in bi jih mirno lahko pripisali enemu ali drugemu od navedenih pojavov. Toda naravno nastale črte nikoli nimajo

Sl. 10: Ciganska jama pri Željnah. Kumulativna krivulja za zgornjo kulturno plast.

Abb. 10: Die Ciganska jama bei Željne. Kumulativkurve für die obere Kulturschicht.

kakšne smiselne razporeditve. V našem primeru pa (poleg raznih drugih črt) po dve črti, ena krajša in ena daljša, tvorita črko y; to se ponovi štirikrat (sl. 11). Te štiri črke y so v vrsti in med njimi so približno enaki presledki. Čeprav »črke« niso narejene s sileksom, pa taka razporeditev zbuja dvom o naravnem nastanku in kar vsiljuje misel, da je to naredil človek. Črka y je sicer jasno oblikovana, vendar ne moremo misliti na pisavo. V času, ko so bili ti znaki vrezani, ali morda bolje vtisnjeni, o pisavi še ne more biti govora in tudi, če jih je res naredil človek, so morali imeti kakšen drug pomen. Pojava nismo znali razložiti, kost smo pa seveda shranili.

Nekaj let kasneje (1968) so v dolini Rena, v naselju Gönnersdorf, našli skriljaste plošče z vgraviranimi risbami (Bosinski, Fischer 1974). V pretežni večini gre za stilizirane ženske postave. Takih različno stiliziranih risb iz raznih najdišč je bilo precej znanih že prej. Velika vrednost novih najdb je v njihovem številu, saj je bilo v tem najdišču odkritih več kot 200 risb. V tej množici nastopa cela vrsta variant prikazovanja. Poleg risb, ki človeško telo kažejo tako realistično, da dvoma o prikazanem predmetu ne more biti, je tudi mnogo zelo stiliziranih. Stilizacija gre tako daleč, da ekstremno poenostavljene risbe niso več spoznavne. Ker pa nastopajo variante v celih serijah, so vsi prehodi evidentni. Tako je tudi za najpreprostejše, narejene z dvema črtama (večina primerkov na Abb. 5), jasno, da predstavljajo človeško postavo.

Še pozneje, leta 1979, so našli pri kontrolnem izkopavanju v postaji Petersfels odlomek tibije severnega jelena z nekaj vrezanimi znaki. Albrecht in Berke (1980) in Albrecht (1983a) jih na podlagi gravur iz Gönnersdorfa razlagata kot štiri stilizirane ženske figure. Človeško telo je tu prikazano le z dvema črtama. Albrecht objavlja leta 1983 (1983b, Abb. 210) še dva

kostna odlomka iz najdišča Petersfels s po dvema vrstama takih enostavno prikazanih figur. Izraža že pri Bosinskem izrečeno domnevo, da gre za vrsto plesočih žensk.

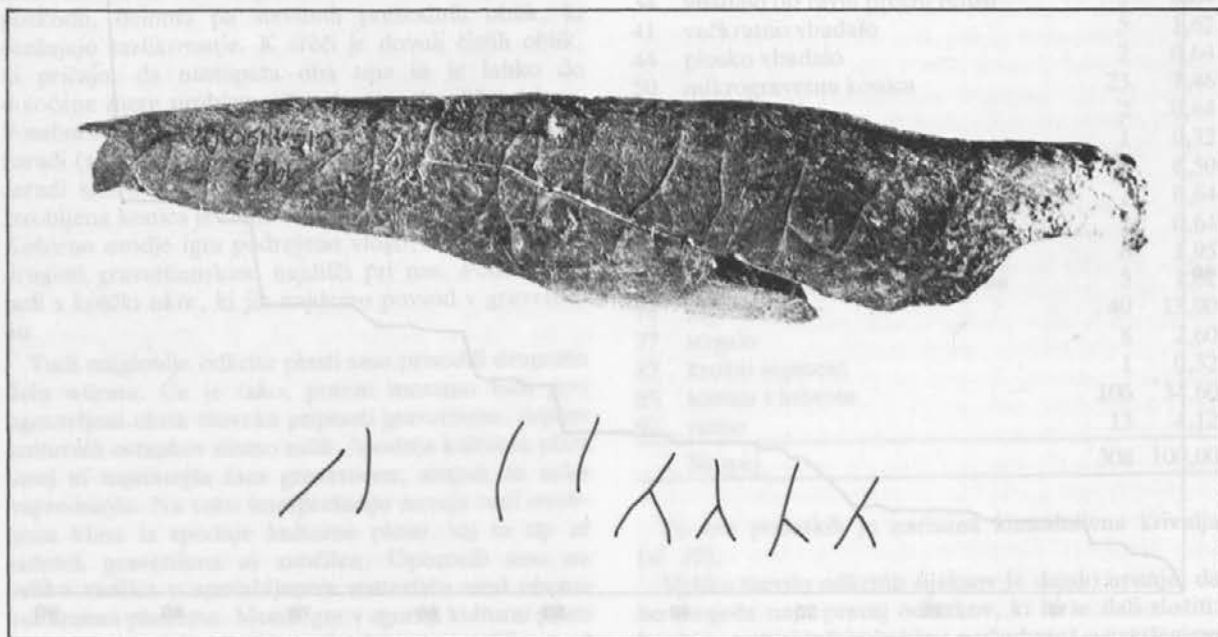
Kost iz Ciganske jame smo gledali napačno in zato se nam je kazala »črka« y. Po navedenih primerih je rešitev preprosta. Kost moramo obrniti in imamo pred sabo oblikovno identičen pojav kakor v obeh nemških najdiščih. Razlika je le v izvedbi. Nemške risbe so vse vrezane s sileksom, v našem primeru se pa jasno vidi, da črt ni vrezal sileks. So zelo podobne črtam, ki jih povzročijo zverski kanini. Z volčjim podočnjakom je bilo npr. gotovo možno vtisniti (ker vrezati v tem primeru ne moremo reči) črte, ki jih vidimo na naši kosti. Kakor na mnogih drugih, so tudi na tej kosti naravne črte in odrgrnine. Če vse to izločimo, vidimo, da so pred štirimi figurami še posamezne črte, za katere je težko reči, ali kaj predstavljajo. Morda so le poskus vtiskavanja. Vsekakor vidimo take primere tudi v Gönnersdorfu. Ob tem povejmo še, da se naše figure po dolžini nog in dolžini razkoraka popolnoma ujemajo z gönnersdorfskimi ter da so figure iz Petersfelsa v tem pogledu nekoliko samosvoje.

* * *

Kakor je že običajno pri vseh večletnih izkopavanjih, smo tudi tukaj pregledovali okolico, da bi dobili morda še kakšno postajo. Ker je vhod Ciganske jame odprt proti zahodu, ga obsije sonce šele okrog poldneva. Če upoštevamo še mrzel zrak, ki teče iz jame, je pri suhem vremenu povsod po dolinici prijetnejše kot pa v jamskem vhodu. Zato je bila predvsem zanimiva sama dolinica, v kateri je vhod v Cigansko jamo. Ob robu dolinice pod skalnimi stenami smo izkopali šest sond velikosti približno 2.00 x 1.00 (sl. 2, c-h). Vse so bile popolnoma negativne in s tem se je pokazalo,

Sl. 11: Ciganska jama pri Željnah. Kost s figurami. Foto C. Narobe. Spodaj so prikazane črte, ki jih je utisnil človek.

Abb. 11: Die Ciganska jama bei Željne. Knochen mit Figuren. Unten sind die Linien dargestellt, die vom Menschen eingedrückt worden sind.

da današnji razmislek o tem, kje naj bi bilo prijetneje, očitno ne drži.

Omeniti je treba, da so po pripovedovanju domačinov živeli cigani bolj ali manj stalno v jamah, ki jih je uničil kamnolom, v naši jami pa le občasno. Po tem bi mogli sklepati, da so bile za bivanje še primernejše kot naša Ciganska jama. Če je bilo tako tudi v pleistocenu, so morda tudi takrat ljudje raje živeli v njih. Ker poznamo primere, da je kamnolom odstranil samo zgornji del jame, sedimenti z najdbami pa so se ohranili (npr. jama Risovača v Srbiji), smo natančno pregledali vse območje kamnoloma. Na nekaterih mestih smo tudi poskusili kopati, toda na jamske sedimente nismo zadeli. Tako lahko le domnevamo, da je bila zaradi nepazljivosti ali neosveženosti uničena paleolitska zapuščina.

V bližnji okolici Ciganske jame je več majših jamskih vhodov, katerim domačini niso dali posebnih imen. Severno od ceste Kočevje-Željne, že blizu gostilne, je majhen griček, kjer potok prvič ponikne, in ob ponoru je majhna suha jama. V njej smo izkopali sondo, vendar smo ostali brez sleherne najdbe. V neposredni bližini smo leto pozneje za grmovjem našli še eno suho jamo, v kateri je bila nedavna navzočnost ciganov še dobro vidna. Toda tudi sonda, ki smo jo izkopali v njej, je bila popolnoma sterilna. Poskusili smo tudi na cestni strani istega grička, kjer pride po zelo kratkem

podzemnem toku voda spet na dan. Poleg današnje jame je manjši opuščeni kamnolom, kjer je bila včasih jama. Sonda na mestu bivšega vhoda (mesto so nam pokazali domačini) pa ni dala nobenega rezultata. Jugozahodno od Ciganske jame proti Šalki vasi je tudi nekaj manjših suhih jam. Izbrali smo dve in pri vhodih izkopali sonde. Toda tudi tukaj ni bilo sreče, našli nismo ničesar.

Kljub razmeroma bogatim najdbam se zdi, da Ciganska jama ni bila stalno bivališče. Če se še spomnimo, da so drugje največja gravettienška najdišča (Willendorf, Věstonice, Předmost itd.) na prostem, je možno, da je tudi na Kočevskem stalno bivališče nekje na prostem. Zato smo pregledovali tudi Kočevsko in Ribniško dolino. Pri tem smo našli še nekaj jam in v treh (Merešloh in Mahovnik na robu Kočevja ter Živinski spodmol nad Zapužami) izvedli poskusna izkopavanja. Poročila o teh žal neuspešnih izkopavanjih so že objavljena (Brodar 1985, 26, 28). Na prostem smo našli precej mest, ki bi bila, po primerjavi s stanji najdišč drugod, primerna za paleolitsko poselitev. Toda golic ni in ker ni mogoče videti, ali sploh kje obstajajo sedimenti, nismo imeli nobene možnosti za morebitno poskusno izkopavanje. Tudi na površinske najdbe nismo nikjer zadeli. Precej naporno sondiranje in iskanje je ostalo brez uspeha. Če so na tem terenu še druga najdišča, bo do novega odkritja prišlo najbrž le po srečnem naključju.

- ALBRECHT, G. 1983a, Petersfels und Gnirshöhle – Zwei Fundstellen vom Ende der Eiszeit aus dem Brudertal bei Engen. – *Engen im Hegau* 1, 91–106, Sigmaringen.
 ALBRECHT, G. 1983b, Die Jäger der späten Eiszeit. – V: *Urgeschichte in Baden-Württemberg*, 331–353, Stuttgart.
 ALBRECHT, G., BERKE, H. 1980, Neue Venus-Gravierungen auf einem Knochenfragment aus dem Magdalénien von Petersfels. – *Arch. Korbl.* 10/2, 111–115, Mainz.
 BOSINSKI, G., FISCHER, G. 1974, *Die Menschendarstellungen von Gönnersdorf der Ausgrabung von 1968*. – Wiesbaden.
 BRÉZILLON, M. 1968, *La dénomination des objets de pierre taillée*. – Paris.

- BRODAR, M. 1964–65, Poročilo o paleolitskih poskusnih izkopavanjih. – *Arh. vest.* 15–16, 167–174, Ljubljana.
 BRODAR, M. 1985, Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971–1982. – *Arh. vest.* 36, 25–38, Ljubljana.
 BRODAR, M. 1986, Jama v Lozi. – *Arh. vest.* 37, 23–75, Ljubljana.
 BRODAR, M. 1987, Izrobljene konice. – *Arh. vest.* 38, 13–33, Ljubljana.
 NOVAK, D. 1956, Željnske jame. – *Proteus* 19/3, 79–83, Ljubljana.
 SCHWABEDISSEN, H. 1954, *Die Federmesser-Gruppen des nordwesteuropäischen Flachlandes*. – Neumünster.

Die Höhle Ciganska jama bei Željne

Zusammenfassung

In der Nähe von Kočevje beim Dorf Željne im Süden Sloweniens ist ein größeres Höhlensystem, das noch heute wasseraktiv ist. Einen Teil dieses Systems hat aber das Wasser schon längst verlassen und darin sind schon mächtige Höhlensedimente. Im Eingang der Höhle Ciganska jama (Abb. 1 und 2) wurde im Jahr 1963 eine Sonde ausgegraben. Das Resultat war positiv und es wurde eine Paläolithstation festgestellt. Vom Jahr 1971 bis 1976, alljährlich je einen Monat, wurden systematische Ausgrabungen durchgeführt.

Die Schichten liegen hauptsächlich horizontal. Zuoberst liegt ein verhältnismäßig dicker humoser Komplex (Schicht 1). Bei der Achse erreicht er stellenweise bis dreiviertel Meter Dicke. Gegen die Wand zu wird er dünner, ist jedoch noch immer bis 40 cm dick. Er führt vorgeschichtliche Reste.

Der Kalksinter (Schicht 2) erschien erst hinter der Traufe und ist erstmals im Profil x = +2,00 registriert. Von dort

weiter lagert er im ganzen freigelegten Raum auf Pleistozän-sedimenten. Das charakteristische Merkmal des Sinters in der Ciganska jama ist seine bröselige Struktur. Ein dunklerer Streifen in der Mitte teilt ihn in zwei Teile auf.

Schicht 3. Die gesamte Schicht besteht aus feinstückigem Schutt. Stellenweise ist der Schutt auch dicker und darunter sind vereinzelte größere Steine. Der Lehmbeisatz ist gering. An einigen Stellen ist der Schutt fast rein, doch gibt es auch Stellen, wo der Lehmzusatz stärker ist. Als Sondermerkmal ist anzuführen, daß Schicht stark kryoturbatisch durcheinandergemischt ist. Deshalb konnte nicht festgestellt werden, ob in der Schicht vielleicht getrennte Kultur-niveaus waren. Die Kulturreste befinden sich in der ganzen Schicht, so daß die ganze Schicht als Kulturschicht betrachtet werden muß. In kulturelem Sinn bezeichnen wir sie als obere Kulturschicht. Unter der Fauna überwiegen das Murmeltier und das Rentier,

während der Höhlenbär nicht vertreten ist. Die Holzkohlenstückchen gehören fast ausschließlich der Kiefer (*Pinus sp.*) an.

Schicht 4 ist höchst ungewöhnlich. Es handelt sich um angeschwemmten Lehm, der in dünnen heller und dunkler gefärbten Schichten abgelagert worden ist. Diese Schichten erinnern stark an Bändertone. Vor der Höhle und unter der Traufe verläuft die untere und obere Schichtgrenze noch gerade. Weiter ins Innere der Höhle faltet sich die Schicht stark, was die veröffentlichten Profile illustrieren. Die Schicht enthielt keine Lebensspuren, sie ist völlig steril.

Als Schicht 5 wird der ganze aus Schutt und Lehm bestehende Komplex unter dem Lehm bezeichnet. Im Ganzen betrachtet, besteht der Oberteil mehr aus Schutt, der untere mehr aus Lehm. Ähnlich verhält es sich mit der Größe des Schuttes. Im allgemeinen gilt, daß der Schutt im Oberteil feiner, im Unterteil dagegen dicker ist. Im Unterteil ist noch die bis 10 cm dicke Zone von Limonit-Mangan-Streifen zu erwähnen, die stellenweise eine sehr steile Lage aufweisen. Dies zeigt auf irgendwelche epigenetische Bewegungen, die jedoch ansonsten in der Schicht nicht wahrnehmbar sind. Die Schicht ist zweifellos als Resultat normaler Höhlensedimentation entstanden, also in der trockenen Höhle. Das Grundwasser muß später gestiegen sein und heute liegt der Unterteil (unter $z = -4.36$) im Wasser. Weil in den Aushub das Wasser eindrang, war es auch nicht möglich, tiefer zu graben. An Fauna gibt es wenig. Vertreten sind nur das Murmeltier, der Fuchs und ein enger unbestimmbares Bovid. Dagegen sind die Menschenspuren zahlreicher. Der erste Besuch ist in Höhe der heutigen Oberfläche des Grundwassers festgestellt. Doch wurden lediglich angesengte und kalzinierte Knochen entdeckt. Falls es je zu umfangreicheren Forschungen in dieser Tiefe kommen sollte, sind auch Kulturreste zu erwarten. Das Kulturniveau mit Artefakten wurde im Oberteil dieses Komplexes entdeckt. Im Profil ist es als dunklerer Streifen sichtbar. Es handelt sich indessen um keine Sonderschicht, nur die Färbung ist ein wenig dunkler. In diesem Niveau, das wir als untere Kulturschicht bezeichnen, befanden sich auch viele Ockerkörner. Es wurde die Vermutung geäußert, daß die dunklere (mehr rötliche) Farbe durch den zerbröckelten Ocker bewirkt worden ist.

In den bisher freigelegten Schichten gibt es kein Anzeichen dafür, daß diese Schichten dem Interstadial Würm I/II, oder wie man für das slowenische Gebiet besser sagen könnte, dem Potočka-Interstadial angehören könnten. Daß es sich nicht um ältere Schichten handelt, bestätigt auch die Tatsache, daß der Höhlenbär nicht vorkommt, während das Rentier auftritt. Falls in der Ciganska jama Sedimente aus diesem Interstadial überhaupt vorhanden sind, dann liegen sie tiefer. Die aufgedeckten Schichten gehören jedenfalls dem zweiten Teil des Würm an. Es wäre einfach, den Schutt-Lehm-Komplex dem Würm I, den angeschwemmten Lehm dem Würm II/III und die feinstückige Schuttschicht dem Würm III zuzuteilen; dies wäre jedoch nur eine scheinbare Lösung, es gibt ja keine Argumente für eine derartige Einarbeitung. Dabei bliebe ungeklärt auch die Frage, wohin die festgestellten epigenetischen Prozesse einzureihen sind. Deshalb entscheidet sich der Autor nicht für die genaue Einordnung, sondern stellt nur fest, daß im Profil gut der zweite Teil des Würm aufgegliedert ist, was bisher in den Profilen des slowenischen Gebietes ausstand. Wenn es auch nicht möglich ist, das Profil heute in seinen Einzelheiten zu erklären, wird es aber künftig beim feststellen der Entwicklung des zweiten Teiles des Würm von Nutzen sein.

Von der unteren Kulturschicht wurden nur 49 m² der Oberfläche erforscht. Insgesamt wurden 114 Silexe entdeckt. Außer einzelnen, aus besseren Quarzarten verfertigten Artefakten und Abschlägen sind alle übrigen aus schlechteren Materialien. Die Artefakte sind spärlich, es ist aber wichtig, daß darunter zwei gravettierte Artefakte sind, und zwar eine Kerbklinge und eine Klingensichel mit Rücken.

Da Schicht 3 stark krypturbatisch durcheinandergemischt war, läßt sich nicht feststellen, ob es ursprünglich mehrere Kultur-niveaus gab und deshalb fassen wir alle Funde aus dieser Schicht als obere Kulturschicht auf. Die ist beträchtlich reicher als die untere, denn es wurden ungefähr 1400 Gegenstände entdeckt. Außer diesen registrierten Gegenständen

sind da noch sehr viele kleine Abfalltrümmer. Mehr als die Hälfte (60 %) aller Stücke ist aus hochrangigem hellgrauem marmoriertem Feuerstein verfertigt. Andere qualitativ hochwertige Silexarten sind verhältnismäßig selten. Dann erörtert der Autor eingehend die Artefakte nach ihren Einzeltypen. Sehr spärlich sind vertreten Rohmaterial, Gerölle und Knollen. Auch Kerne sind selten. In der Sammlung ist eine große Klingenzahl. Regelmäßige mit Parallelkanten und Negativen der vorigen Klingen sind darunter fast nicht vorhanden. Es gibt auch keinen Kern, der auf solches Abschlagen deuten würde. Das läßt sich nicht durch die Verwendung schlechten Materials erklären, es wurde ja in großem Ausmaß vorzüglicher Feuerstein verwendet, der reguläres Abschlagen gestattet. Infolgedessen muß diese Tatsache als Kulturmerkmal aufgefaßt werden. Offensichtlich waren den Menschen regelmäßige Klingen nicht nötig. Die Schaber sind ein sehr unwichtiges Element, besonders noch wegen ihrer ungenügenden Bearbeitung. Im Gegenteil dazu sind aber die Kratzer gut und in zahlreichen Varianten vertreten. Auch die Stichel sind ziemlich gut vertreten und ihr Formenbild ist mannigfaltig. Dagegen gibt es außerordentlich wenige kombinierte Werkzeuge, der Kratzer mit Stichel erscheint nur dreimal. Die Bohrer sind im allgemeinen in unseren Gravettestationen schlecht vertreten und so verhält es sich auch in der Ciganska jama. Sehr ähnlich steht es auch um die Klingen mit Endretusche. Für die Kerben haben wir bereits gesagt, daß sie zwar ziemlich zahlreich sind, daß aber dennoch ihre Rolle nicht so bedeutsam ist, wie aus der Zahl hervorgehen würde. Es kann nicht bezweifelt werden, daß die dominante Rolle den gravettierten Artefakten zufällt. Außer ihrer großen Zahl, was einen hohen Prozentanteil im gesamten Inventar bedeutet, verleiht ihnen eine Sonderstellung außerdem die Mannigfaltigkeit ihrer Formen. Künftige Studien werden erst ergründen können, inwiefern einige Formen lediglich zufällig sind. Bei einigen Mikrogravettespitzen könnte man vielleicht gegen die Spitze einwenden, sie sei nicht genügend ausgeprägt. Andererseits scheint es vielleicht, daß welche von den Lamellen eine Spitze aufweist. Diese Unklarheiten sind teils die Folge von Beschädigungen, teils hingegen der zahlreichen Übergangsformen, welche die Unterscheidung erschweren. Glücklicherweise gibt es genug reine Formen, die bezeugen, daß beide Typen auftreten und daß bis zu einem gewissen Grad nur ihr Zahlenverhältnis problematisch ist. Eine Besonderheit der Ciganska jama sind sicher die Kerben. Nicht nur wegen ihrer (für unsere Verhältnisse) großen Zahl, sondern vielmehr wegen des fast ausschließlichen Auftretens von Kerbklingen. Die Kerbspitze ist nur mit einem einzigen Exemplar vertreten und noch dieses ist nicht sehr ausgeprägt. Die Knochengeräte spielen eine untergeordnete Rolle, was mit anderen Gravettienfundorten bei uns übereinstimmt. Ähnlich steht es auch um die Ockerstückchen, die im Gravettien überall zu finden sind.

Die untere Kulturschicht enthält zu wenige Artefakte, daß sich ihr wahres Bild sehen ließe und deshalb kann kein Kulturvergleich mit der oberen Kulturschicht gemacht werden. Jedenfalls ist aber zwischen beiden ein großer Unterschied hinsichtlich des verwendeten Materials, woraus die Artefakte hergestellt wurden, zu ersehen. Der hellgraue marmorierte Feuerstein, der in der oberen Kulturschicht so überwiegt, wurde in der unteren Kulturschicht fast nicht verwendet, daraus sind nämlich nur zwei Abschläge verfertigt. Anscheinend besteht zwischen beiden Kulturschichten auch ein beträchtlicher Zeitunterschied, sie sind ja durch eine Schicht angeschwemmten Lehms getrennt.

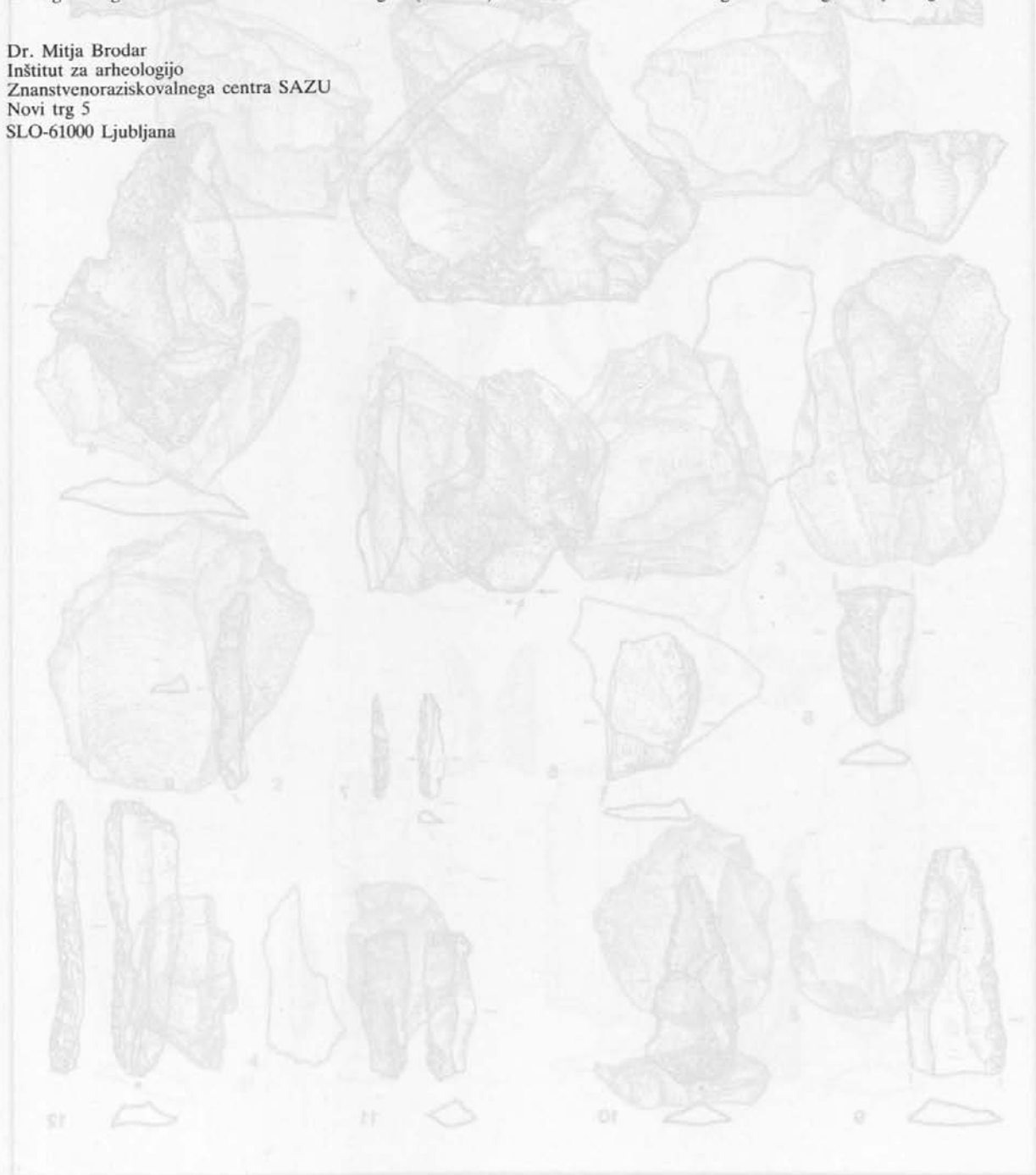
Auch die tiefsten entdeckten Schichten haben wir dem zweiten Teil des Würm zugeteilt. Wenn dem so ist, dann müssen wir auch den ersten festgestellten Besuch des Menschen (angesengte Knochen in Höhe des Grundwassers) dem Gravettien zuschreiben, obwohl wir keine Kulturreste gefunden haben. Demnach ist die untere Kulturschicht nicht die älteste Phase des Gravettien, sondern schon eine mehr fortgeschrittene. Zu einer solchen Interpretation deutet auch die Kerbklinge aus der unteren Kulturschicht hin, denn dieser Typ ist für den Beginn des Gravettien nicht charakteristisch. Wir haben bereits auf den großen Unterschied im verwendeten Material zwischen beiden Kulturschichten hingewiesen. Vielleicht handelt es sich in der oberen Kulturschicht um neue

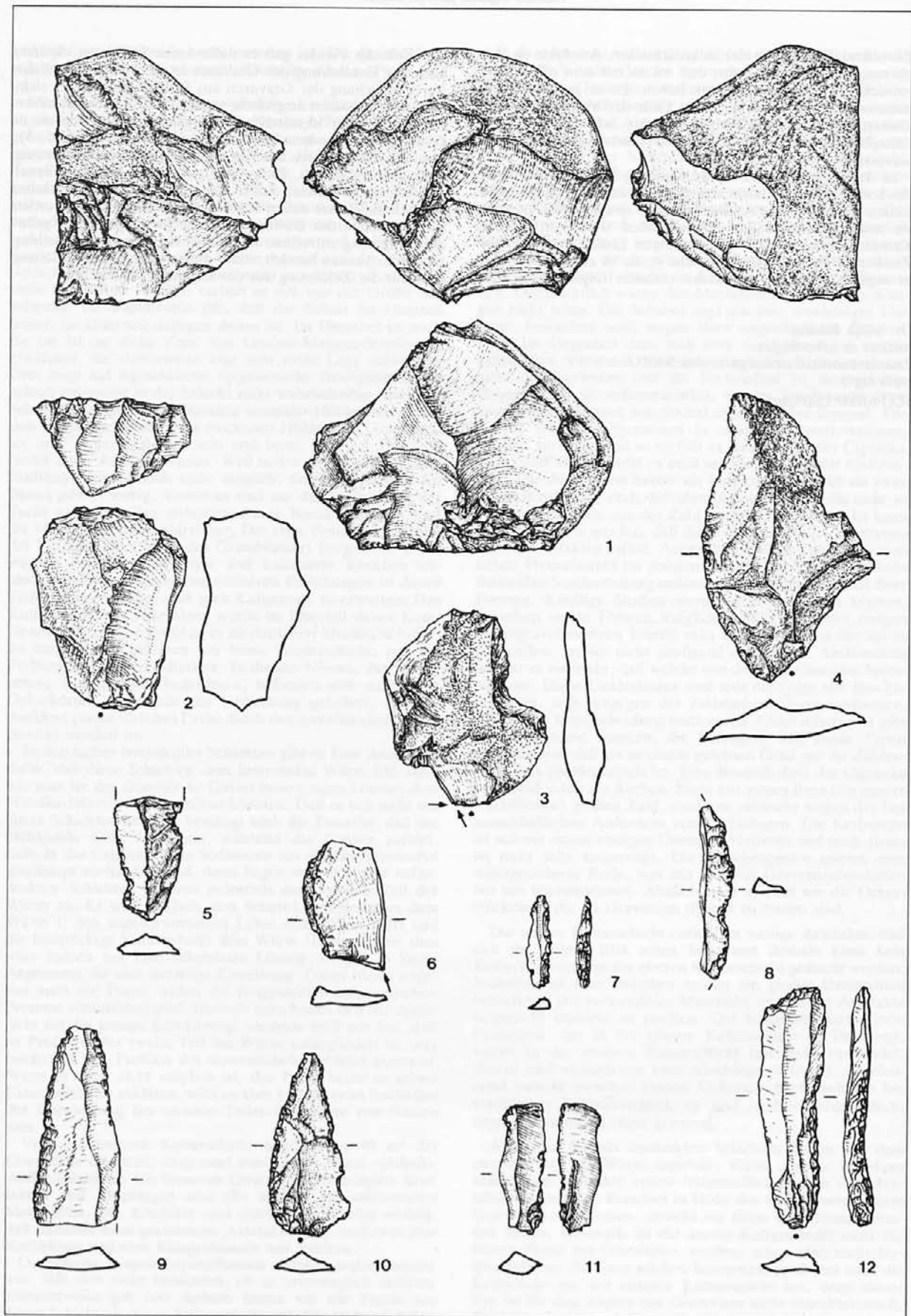
Zusiedler. Die Menge der mikrolithischen Artefakte in der oberen Kulturschicht verrät, daß wir es mit dem schon sehr entwickelten Gravettien zu tun haben. Es ist jedoch darauf hinzuweisen, daß wir es nicht ans Ende der Vereisung setzen können, da nach der Ablagerung der Schicht noch eine Kältephase folgen mußte, die die Kryoturbation in Schicht 3 hervorrief.

In der Ciganska jama wurde schon im Jahr 1963 anlässlich des Sondierens ein Knochenfragment gefunden, worauf einige Linien waren, welche Aufmerksamkeit erregt haben, obwohl sie nicht mit dem Silex eingeschnitten sind. Auf diesem Knochen befinden sich außer anderen Linien überdies vier Zeichen in Form des Buchstabens y, die in einer Reihe und in ungefähr gleichen Abständen einander folgen (Abb. 11).

Zur Zeit des Fundes gab es dafür keine Erklärung. Später, nach der Entdeckung der Gravuren in Gönnersdorf und der Veröffentlichung der Gravuren aus Petersfels erwies es sich, daß unser Knochen umgedreht werden muß. Demnach haben wir es mit einer identischen Erscheinung zu tun, wie sie in Gönnersdorf zu sehen ist (Bosinski, Fischer 1974, Abb. 5), während die Gravuren aus Petersfels der Form nach ein wenig abweichen (Albrecht, Berke 1980; Albrecht 1983 b). Ferner ist noch zu erwähnen, daß in der Ciganska jama die Linien wahrscheinlich mit einem Raubtierkanin eingedrückt worden sind, vielleicht des Wolfes. Wenn die für Gönnersdorf geäußerte Meinung zutreffend ist, daß es sich um die Darstellung tanzender Frauen handelt, dann dürfte die gleiche Erklärung auch für die Zeichnung aus der Ciganska jama gelten.

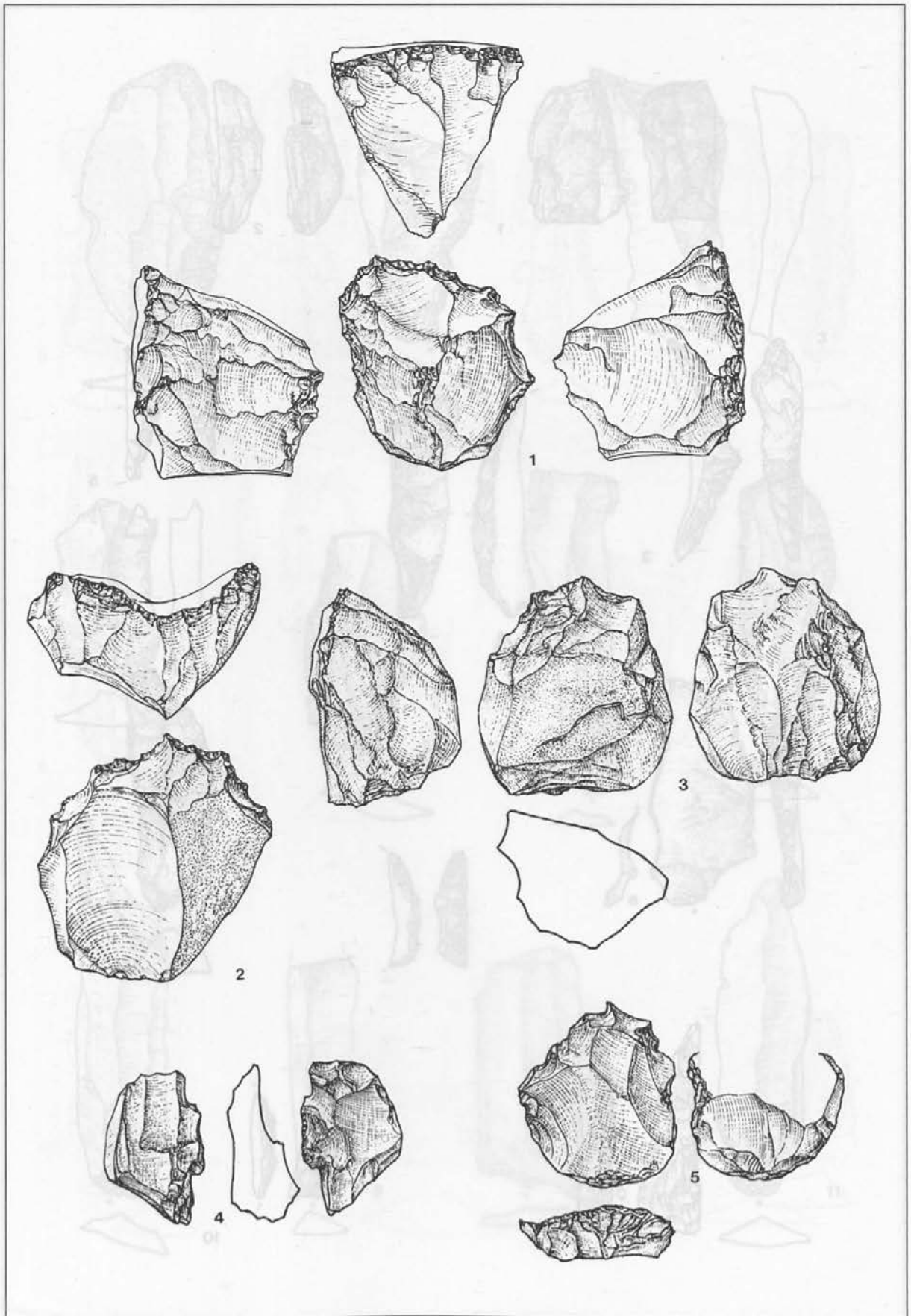
Dr. Mitja Brodar
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 5
SLO-61000 Ljubljana

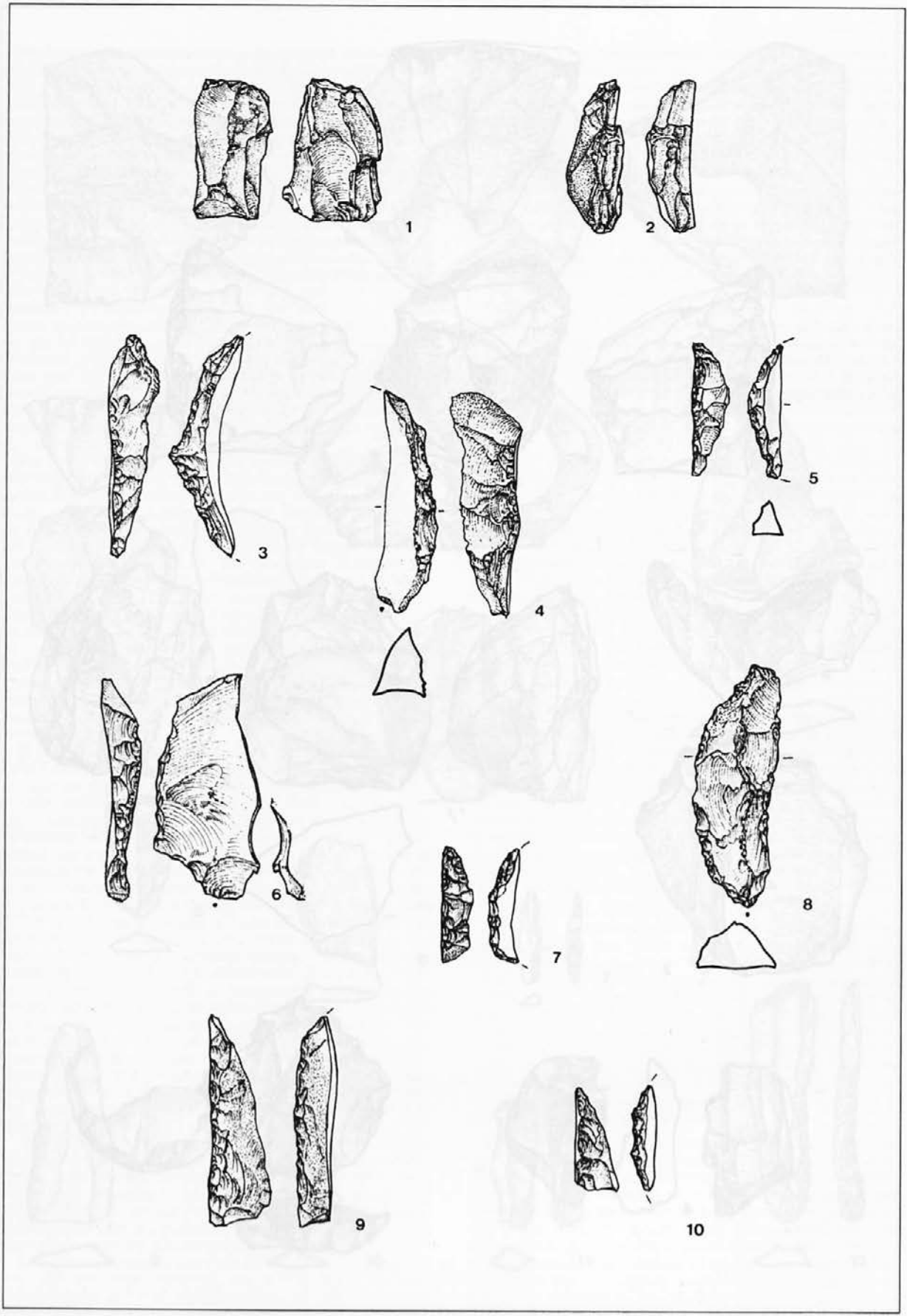
T. I: Ciganska jama pri Željnah. Spodnja kulturna plast.

Taf. I: Die Ciganska jama bei Željne. Untere Kulturschicht.

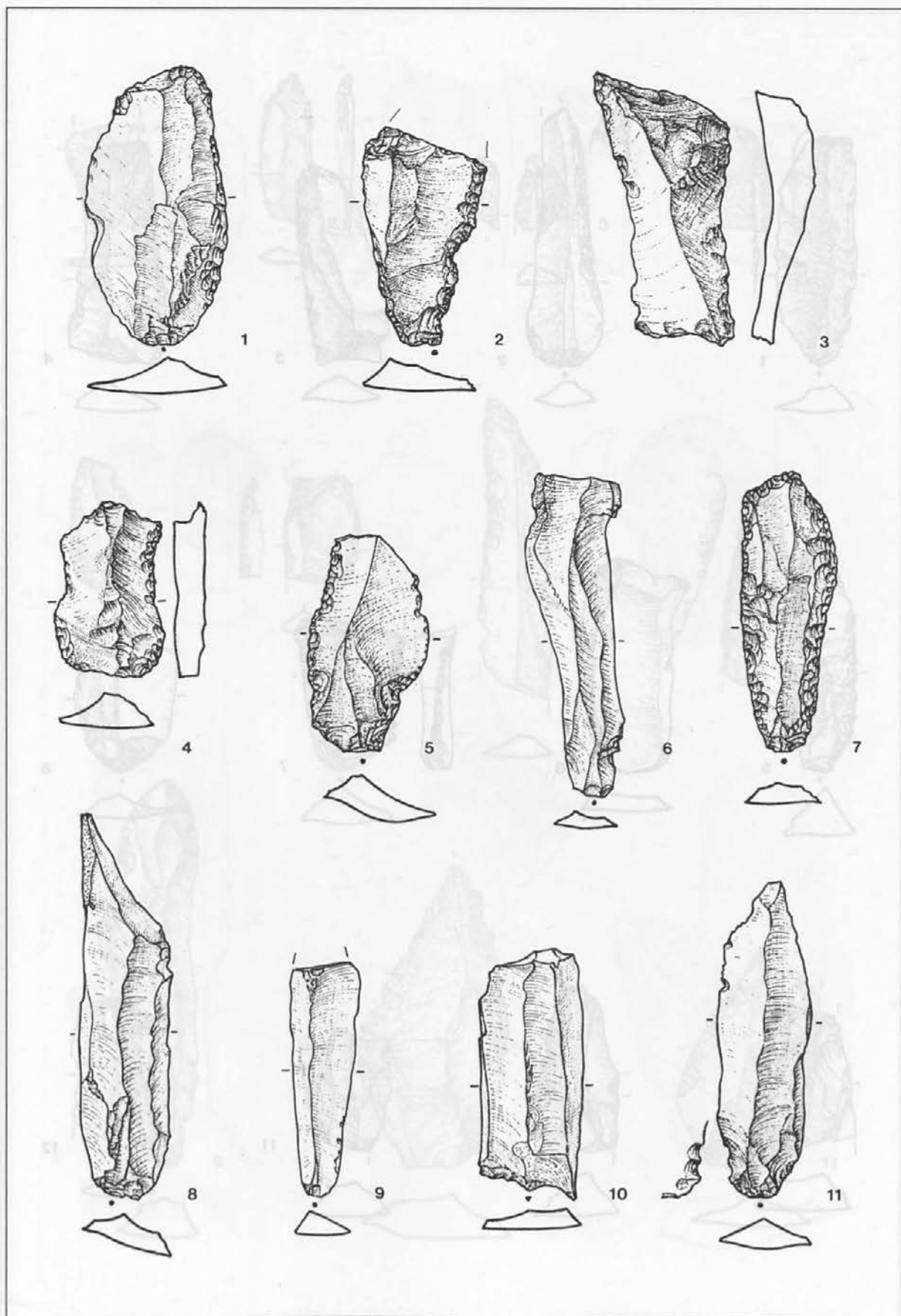
T. 2: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 2: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

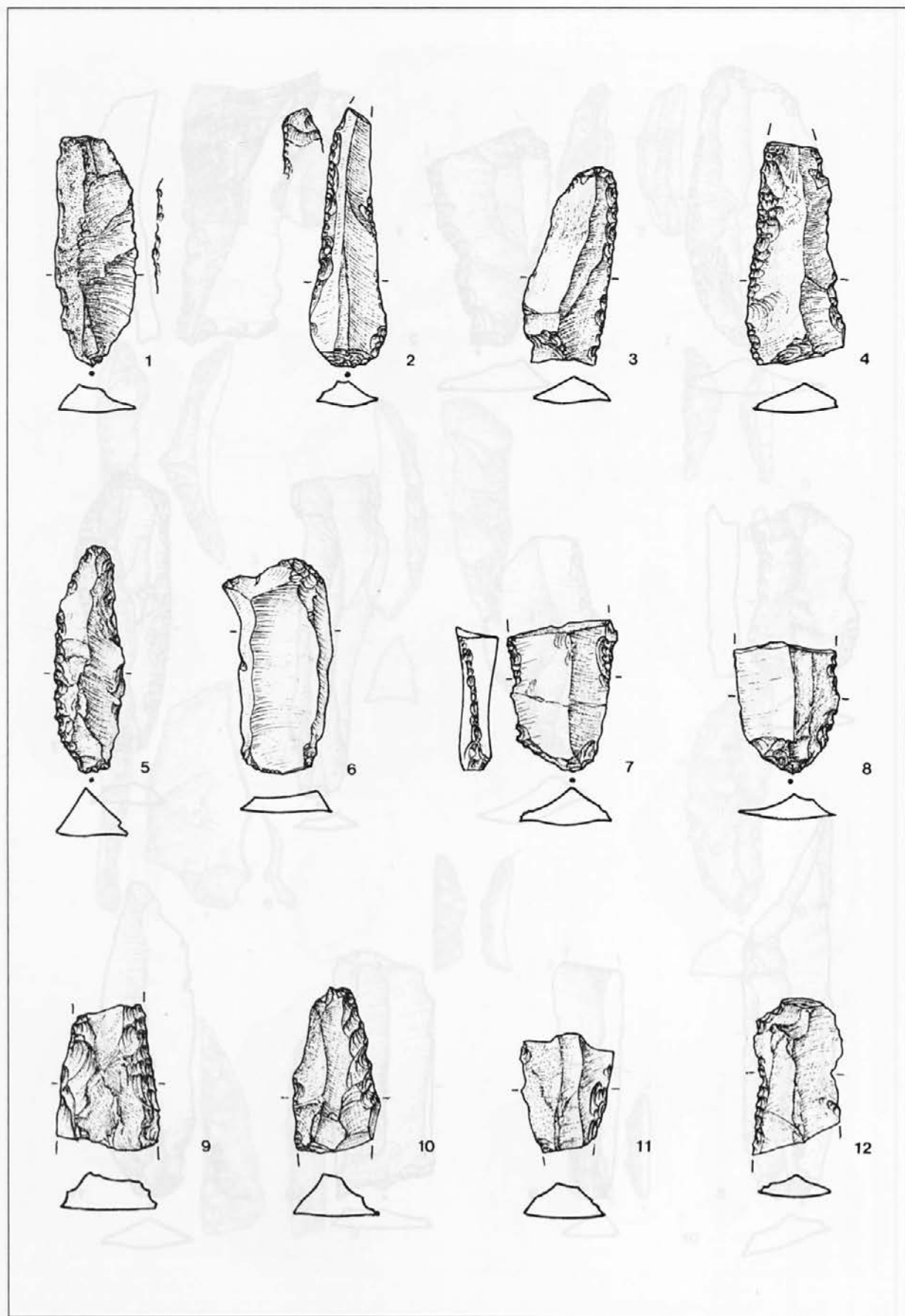
T. 3: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 3: Die Ciganska jama bei Željnc. Obere Kulturschicht.

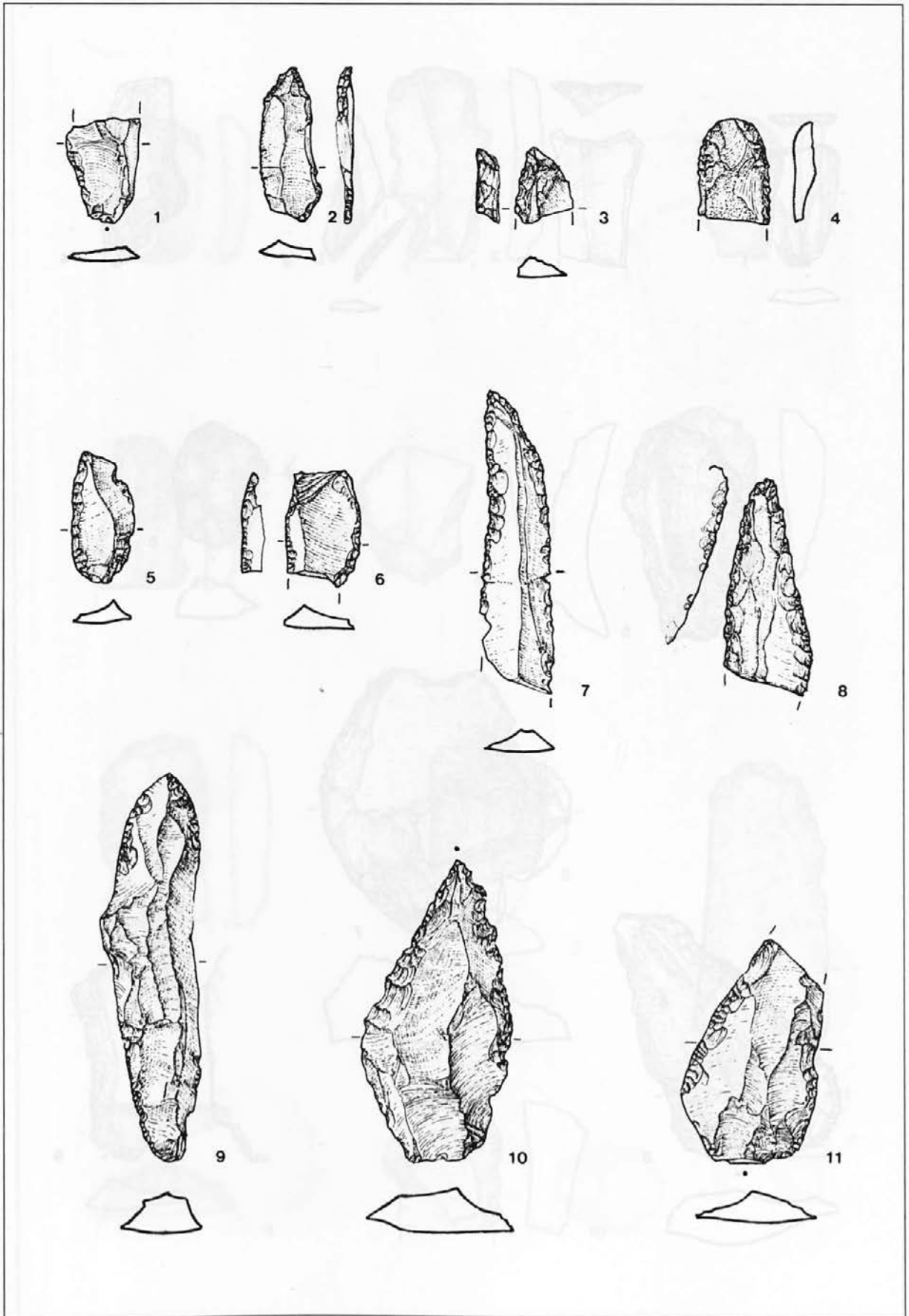
T. 4: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 4: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

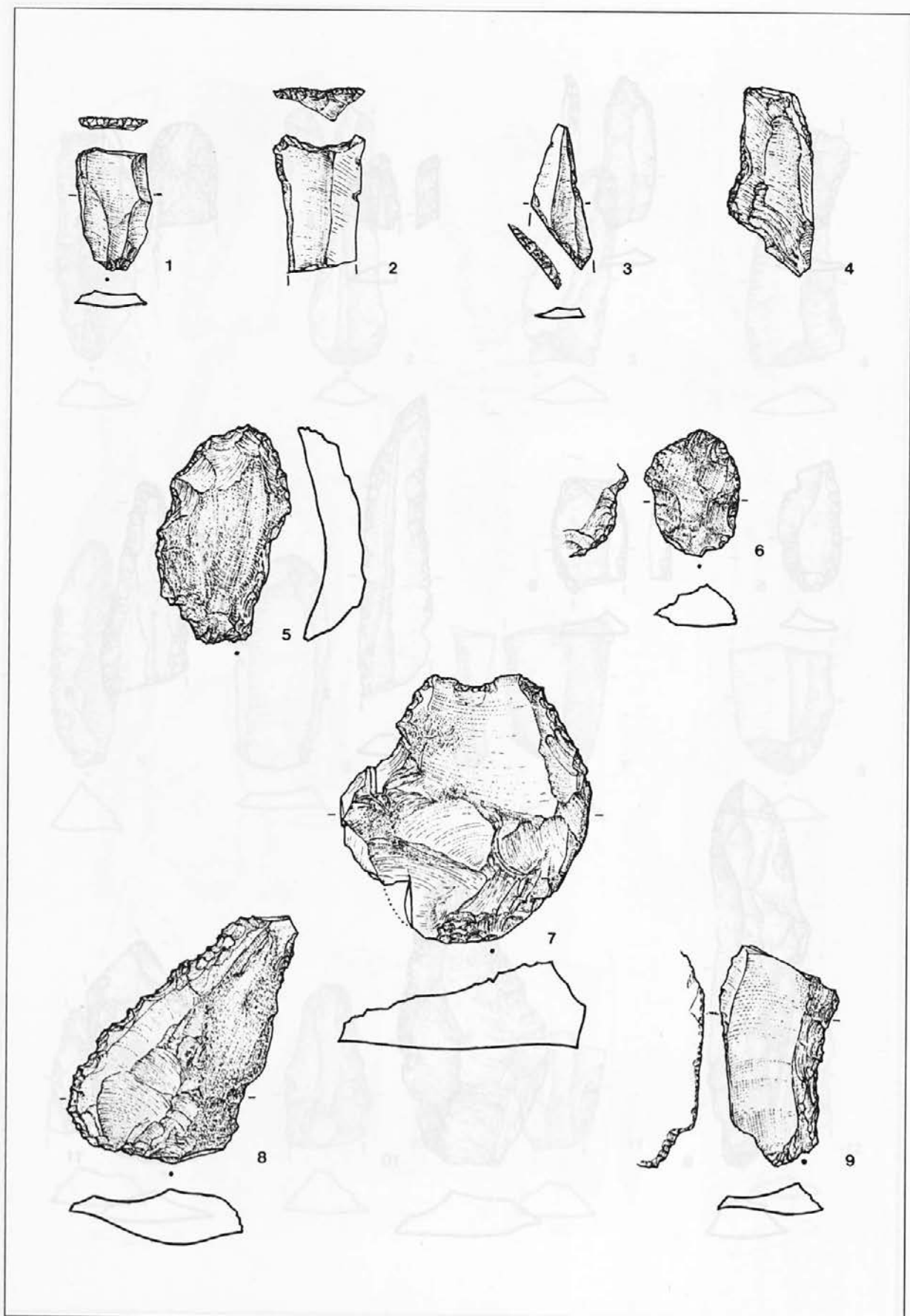
T. 5: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 5: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

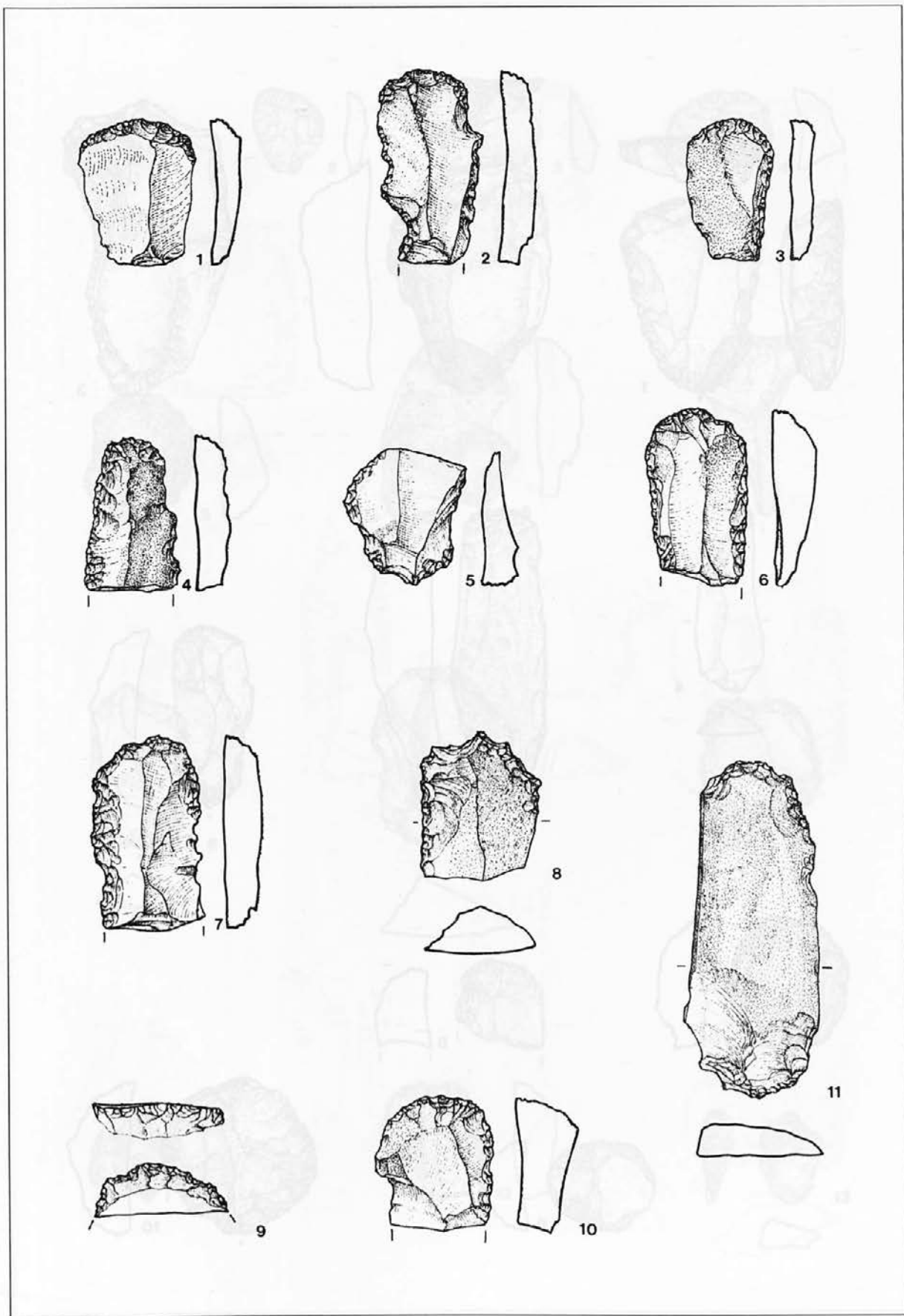
T. 6: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 6: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

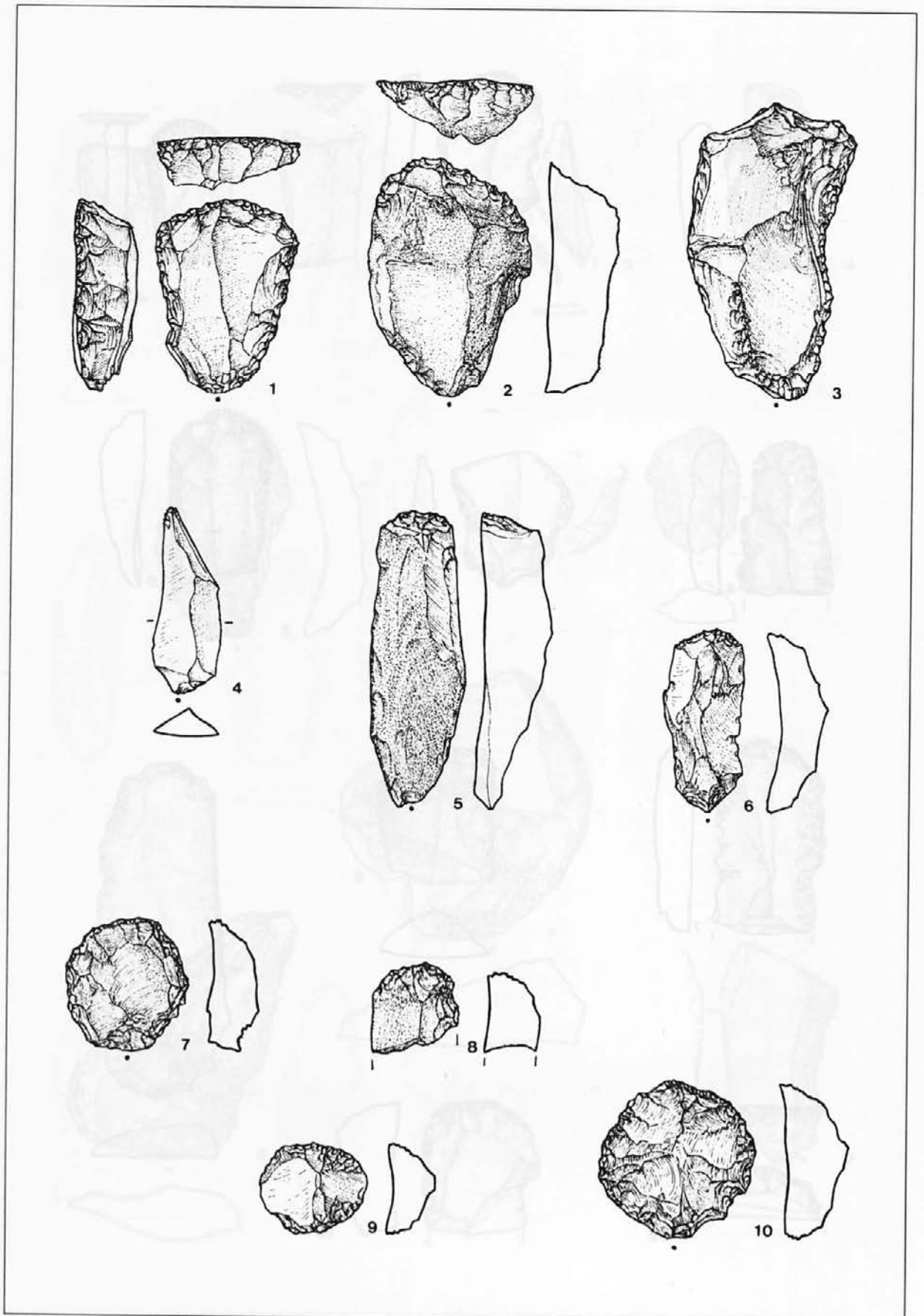
T. 7: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 7: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

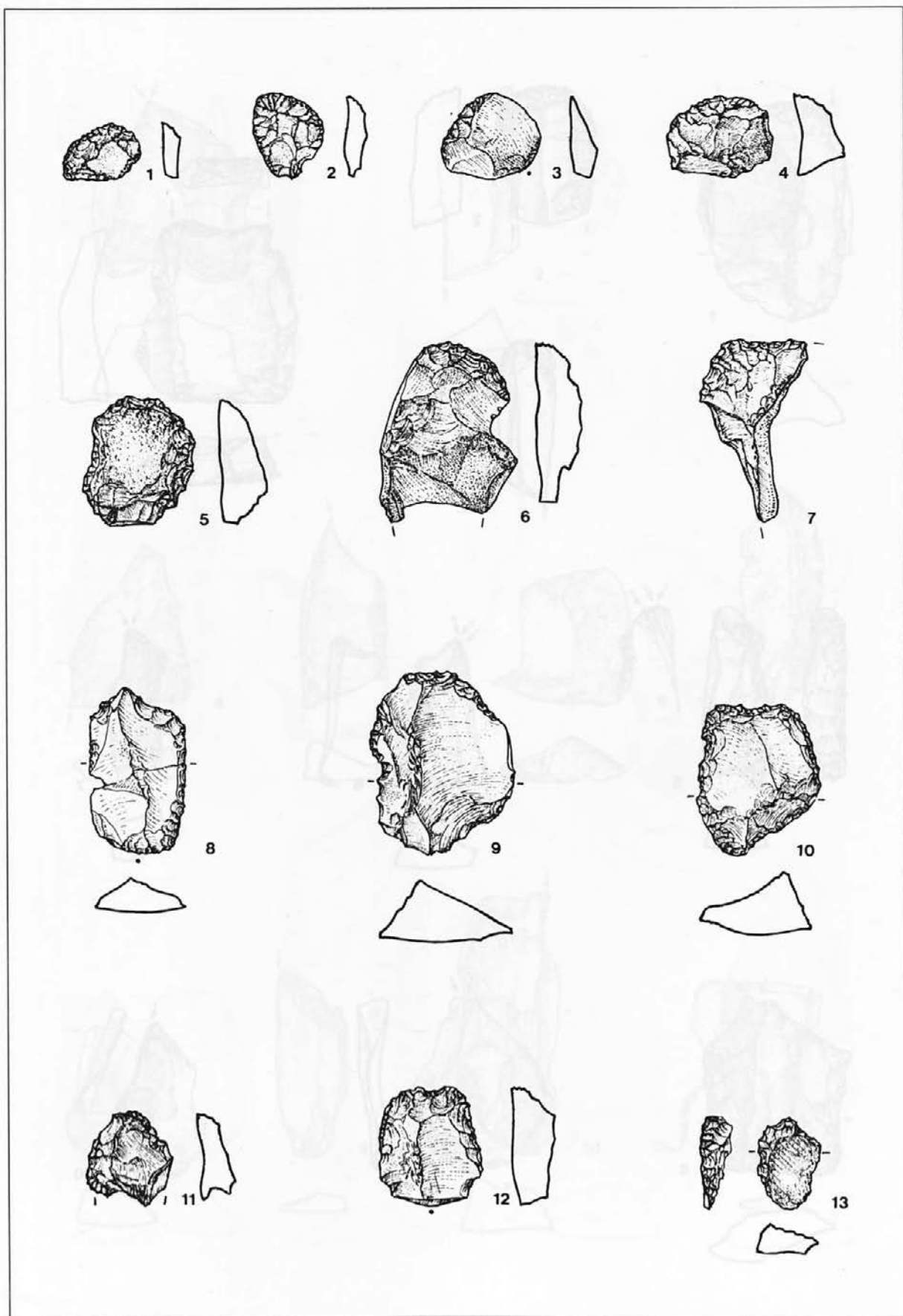
T. 8: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 8: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

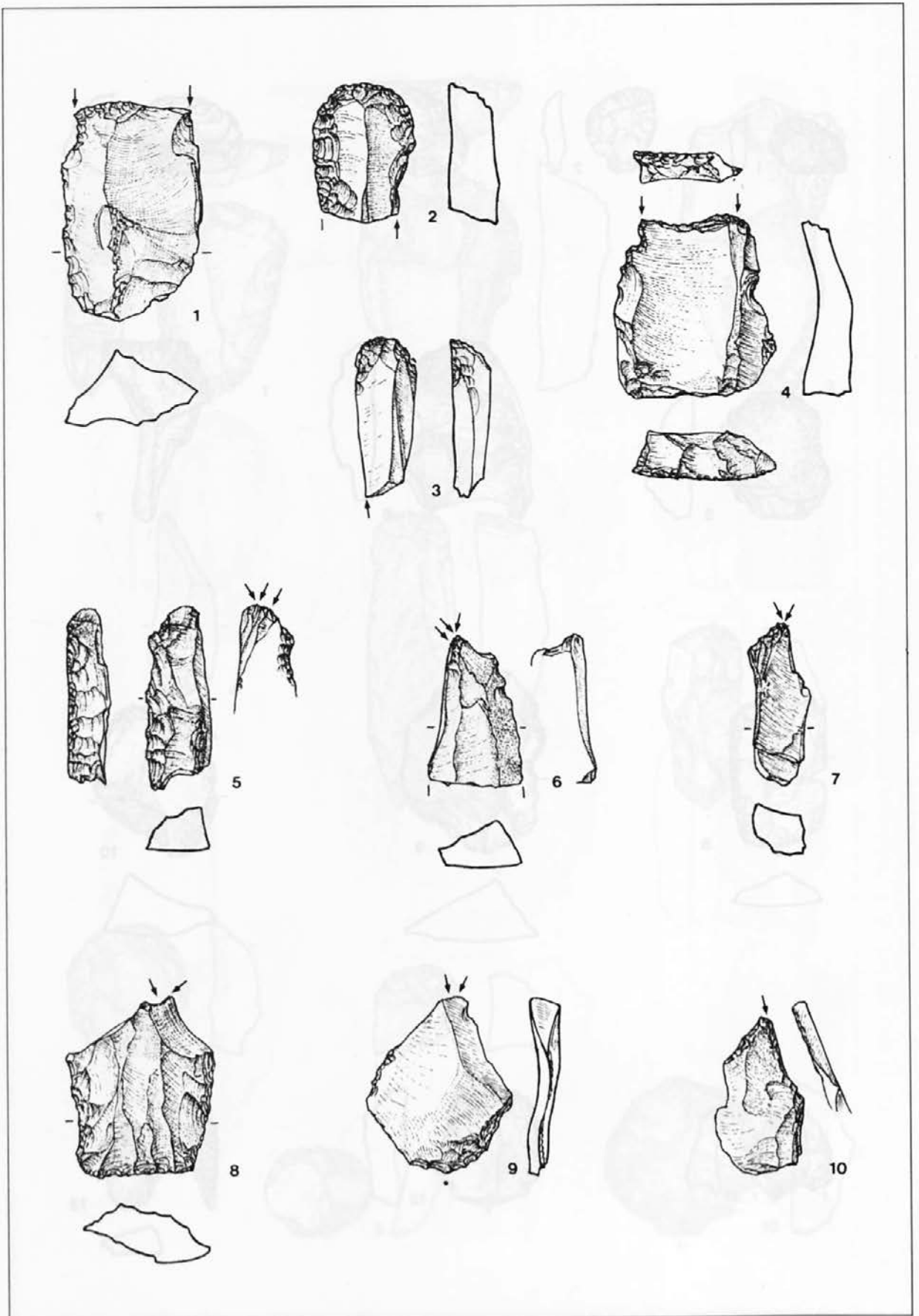
T. 9: Čigarska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 9: Die Čigarska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

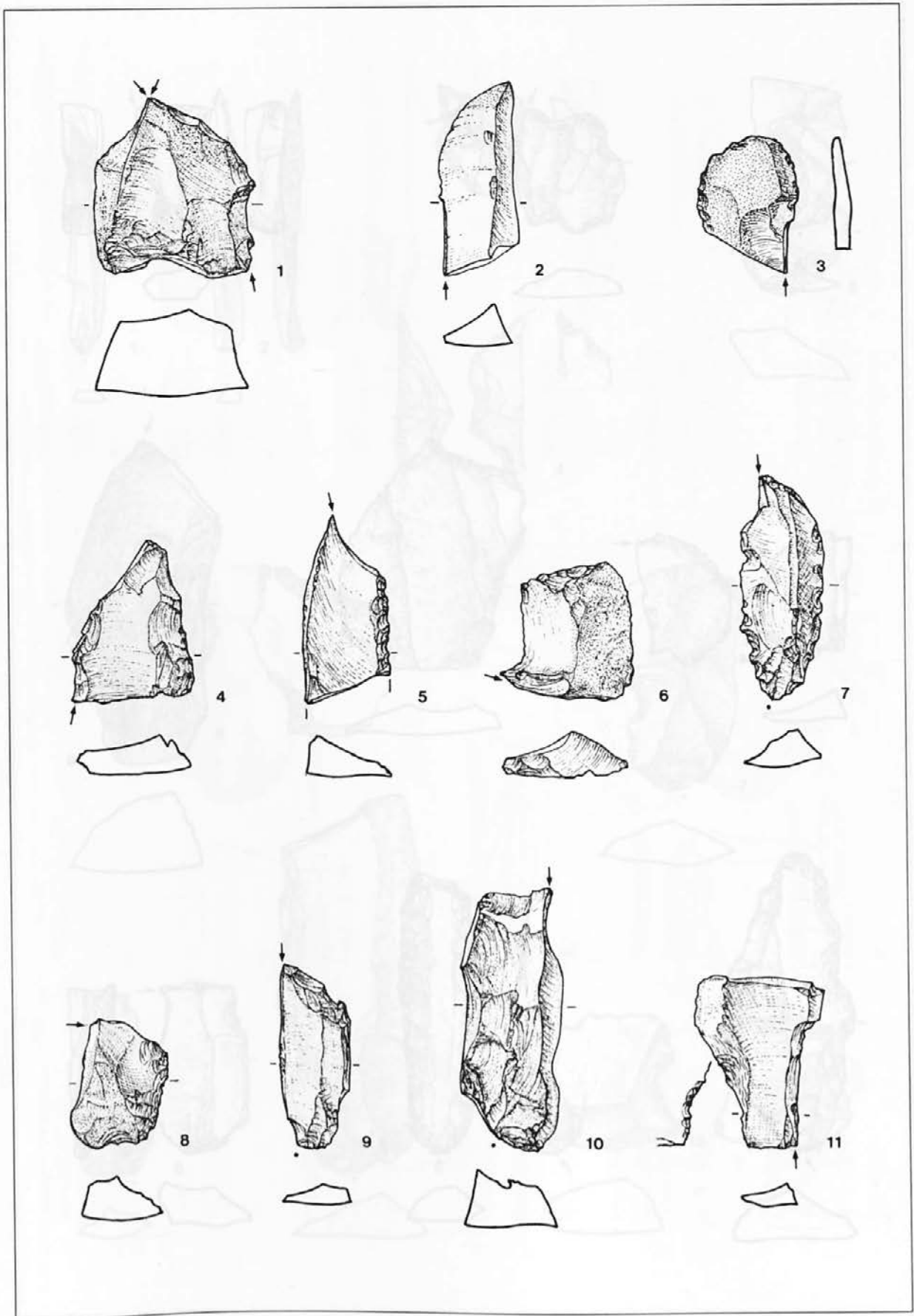
T. 10: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 10: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

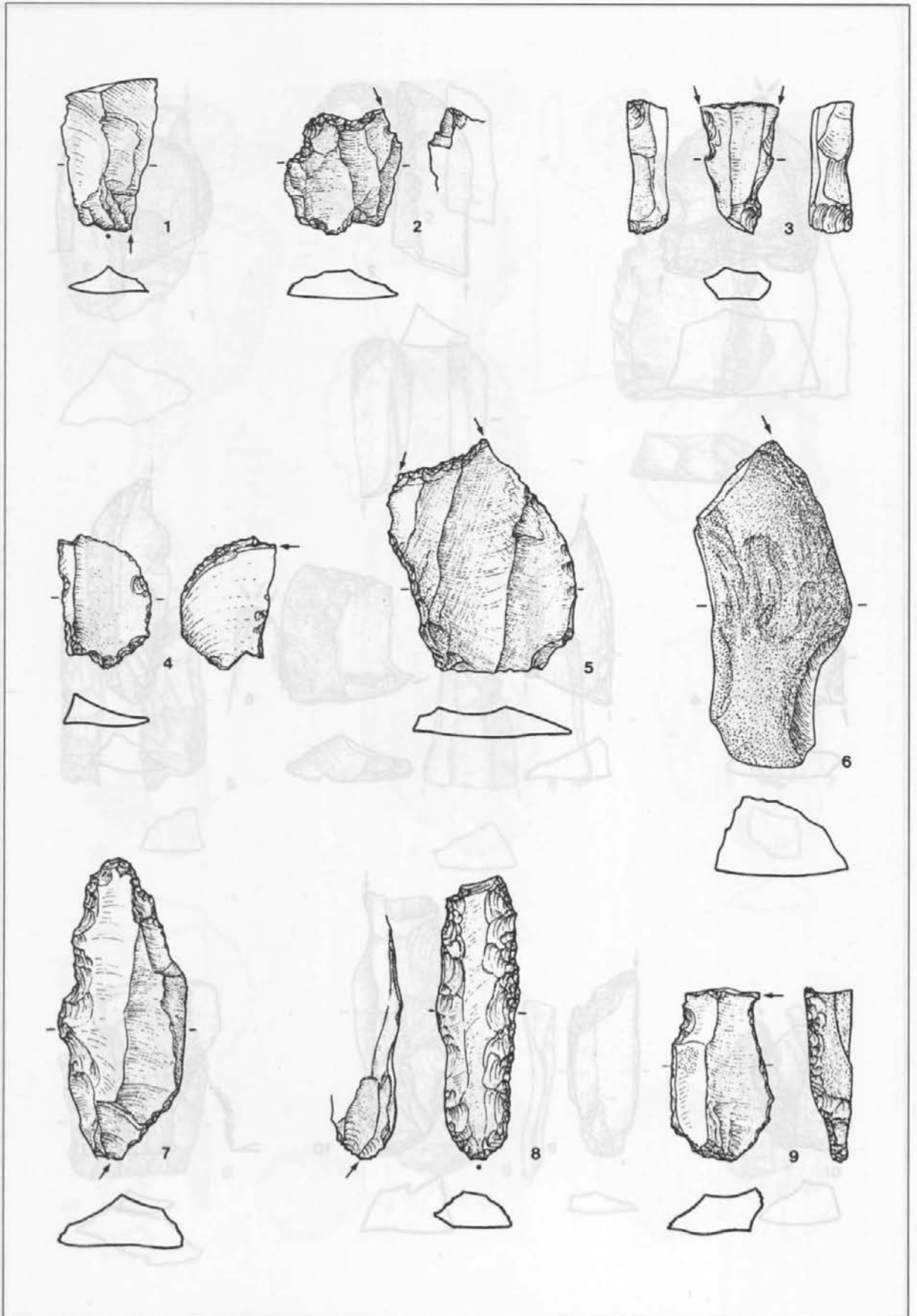
T. 11: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 11: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

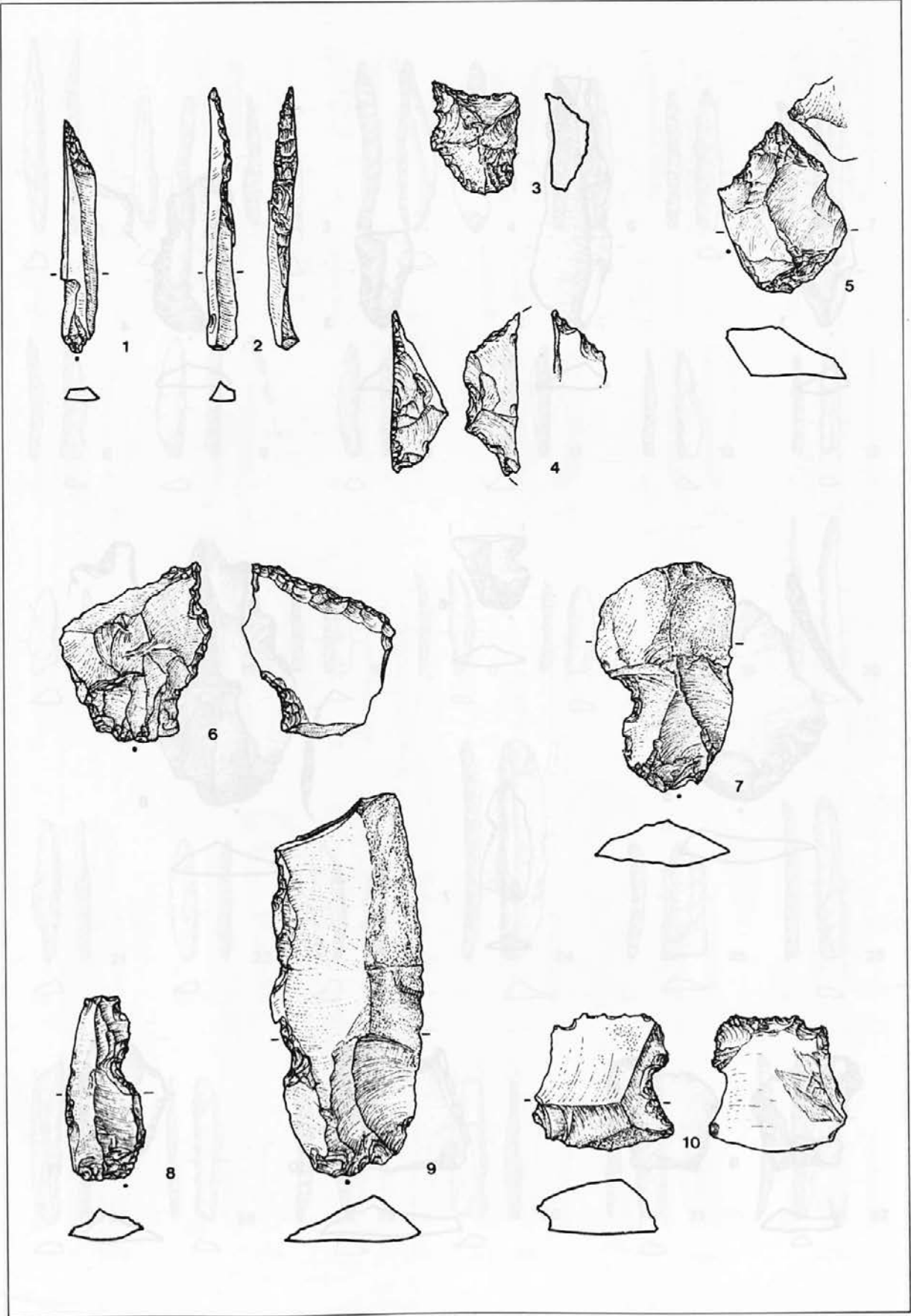
T. 12: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 12: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

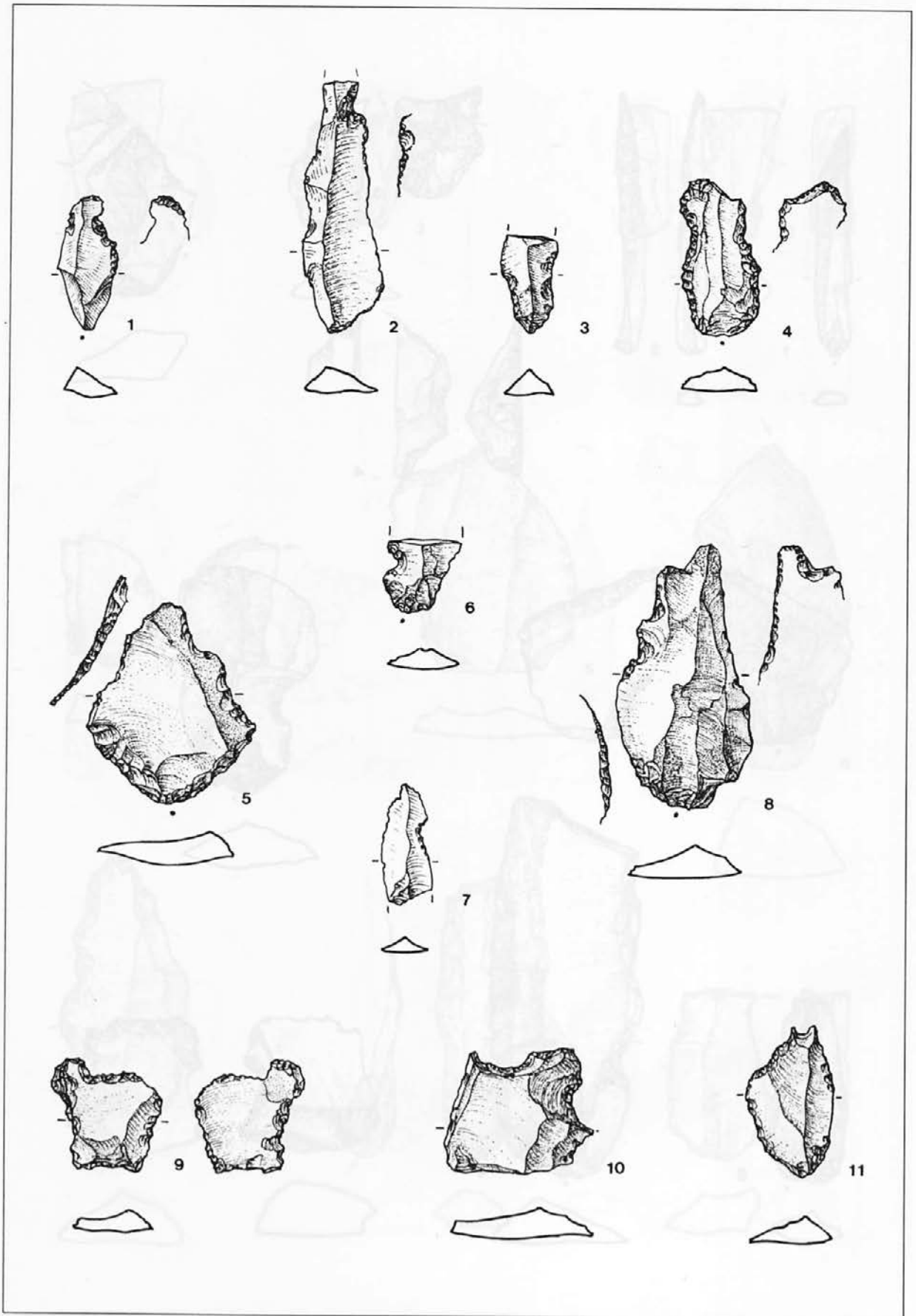
T. 13: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 13: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

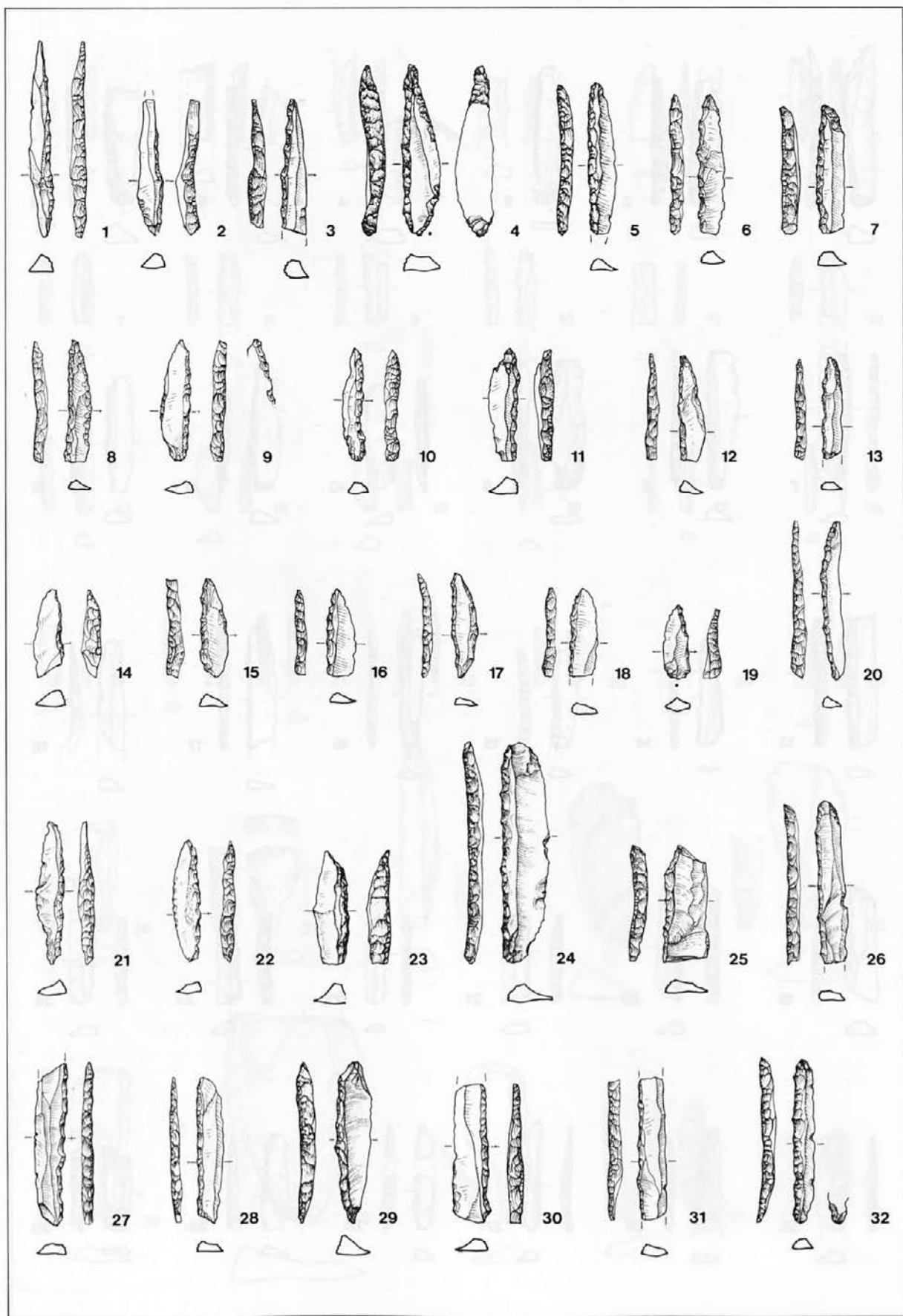
T. 14: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 14: Die Ciganska jama bei Željnc. Obere Kulturschicht.

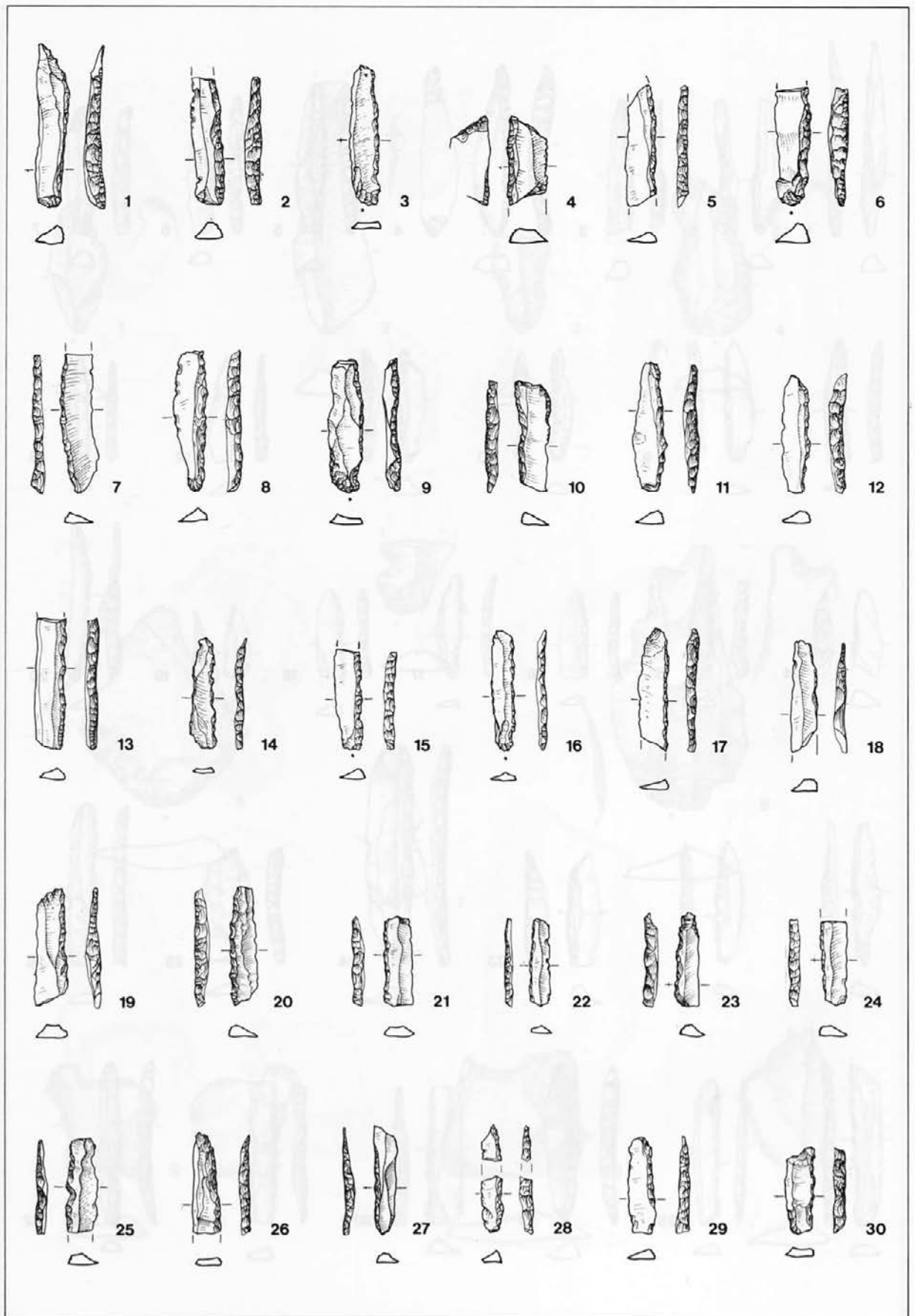
T. 15: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 15: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

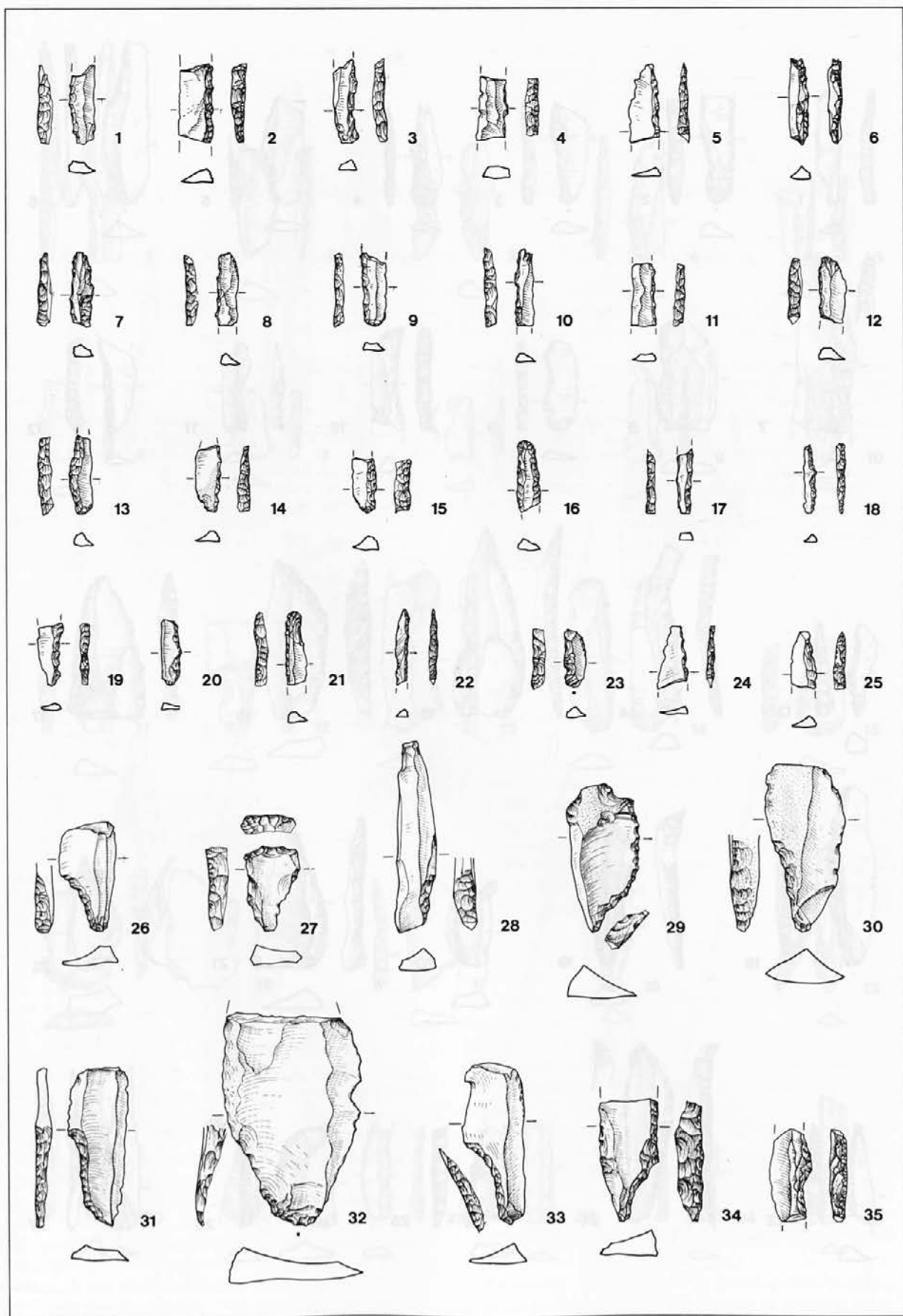
T. 16: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 16: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

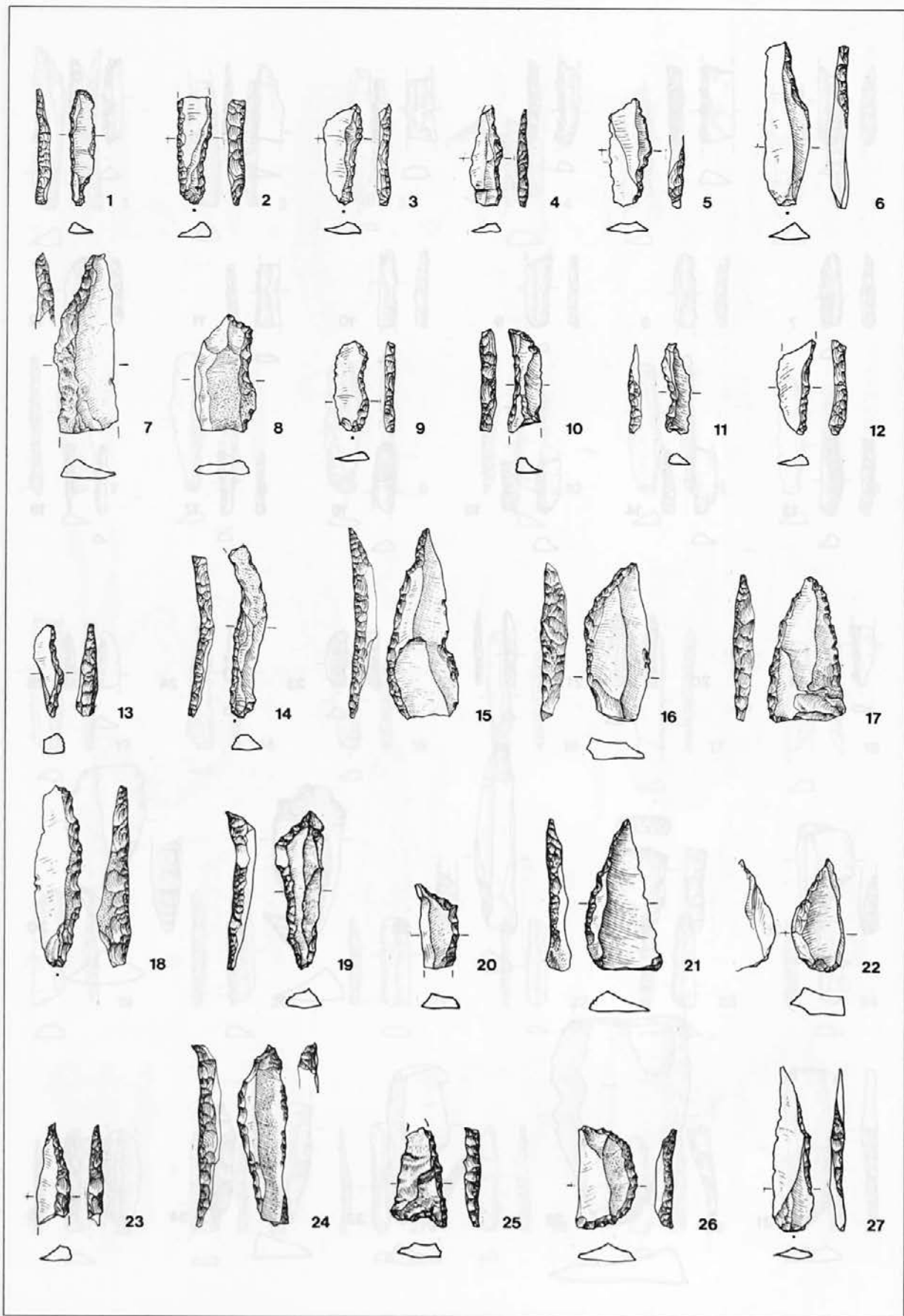
T. 17: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 17: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

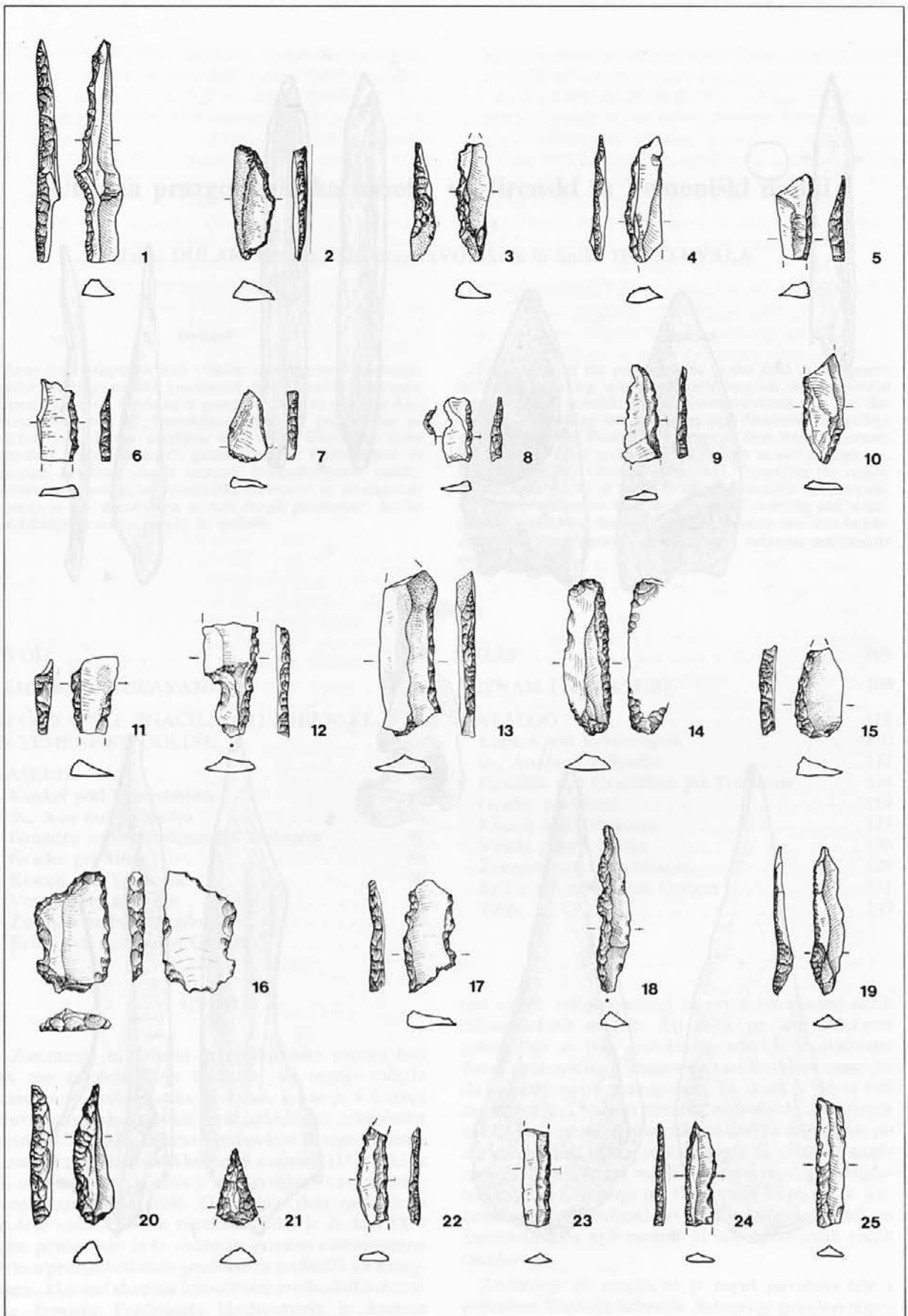
T. 18: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 18: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

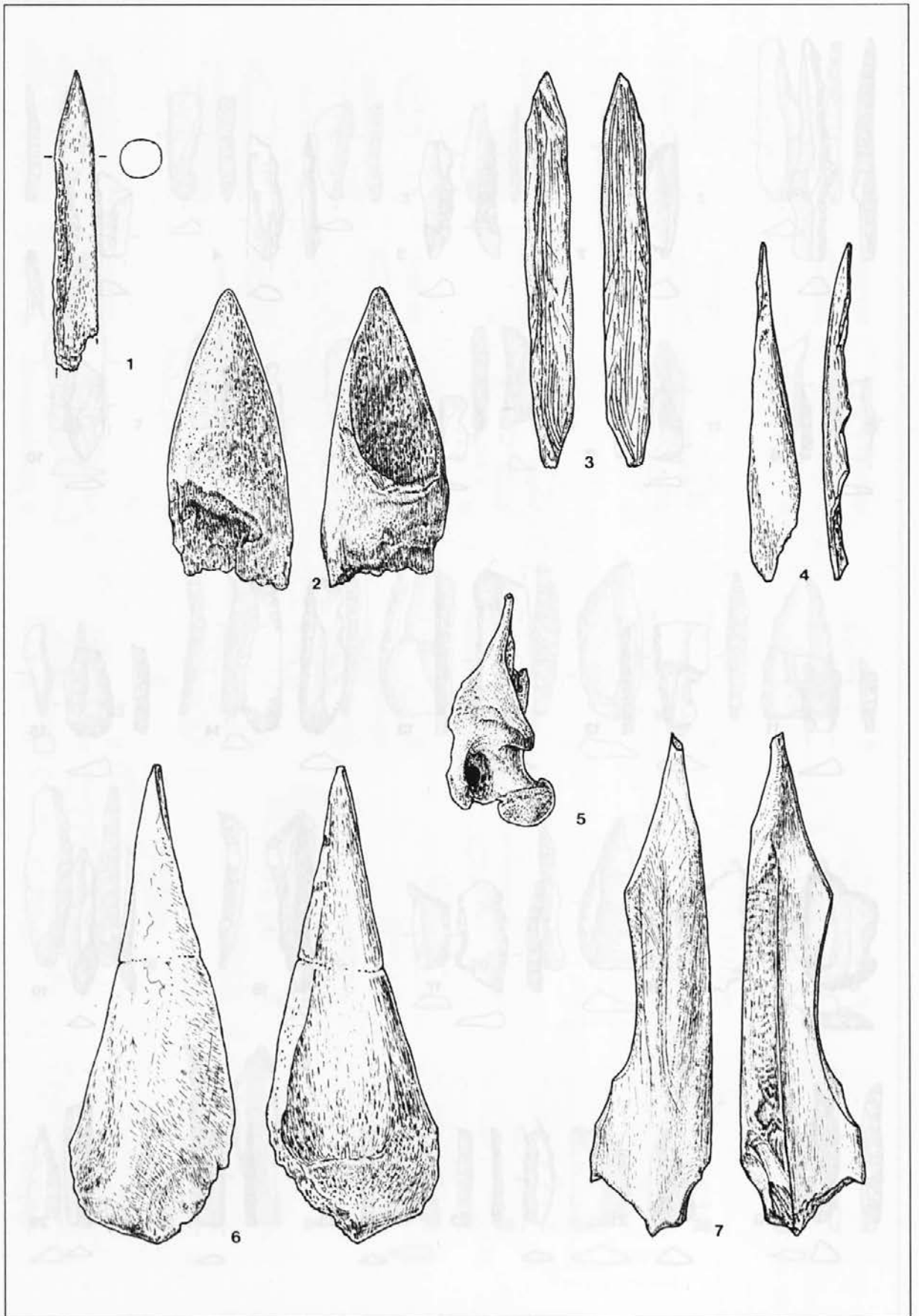
T. 19: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 19: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

T. 20: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 20: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.

T. 21: Ciganska jama pri Željnah. Zgornja kulturna plast.

Taf. 21: Die Ciganska jama bei Željne. Obere Kulturschicht.